

MILJKO

ŠINDIĆ

POETIKA

MAKA

DIZDARA

Urednik
RISTO TRIFKOVIC

MILJKO ŠINDIĆ

POETIKA MAKA DIZDARA

»SVJETLOST« IZDAVAČKO PREDUZEĆE, SARAJEVO
1971.

U životu treba mudro da šutiš
Al riječ ako rekneš
Neka bude teška kao svaka istina
Neka bude rečena za čovjeka

Mak Dizdar, *Uspavanka*

OD PROŠLOSTI DO VEČNOSTI

Poeziji Maka Dizdara pristupa se kao dalekim i davno ostavljenim predelima i poznatim i neznanim spomenarima detinjstva. Odjednom se pokaže sva na malom prostoru, zbijena i sklupčana u lapidarnu misao, na istom zadatku, ili opružena od »gnijezda do zvijezda«¹ stoji kao zapis čudotvorni pored kojeg su prošli vekovi. Može da se dešava i otkriva i posle spoznaje, iznova i drukčije. Ako se ne traži ono čega u njoj nema i što se ne može naći, onda su elementarne činjenice na dohvatu ruke. Pesničko značenje izađe na svetlo dana, dovršava se u mišljenju čitaoca, osnaži se i ureže u pamćenje, otkriva zaplašeno ljudsko srce i jaku volju; pesma, jednostavna do granica koje se ne mogu više pomerati, budi prastare reči kao »zaspalu decu«, govori iz davnine kroz trave i zaborave istinom većom od svake druge istine — bolom, govori o vremenu koje je davno leglo i leži u senci stećaka Radimlje, Nekuka, Premilova polja, pod mramorima od Kraljeve Sutjeske do Dubrovnika, i nije moglo da odbrani gorčinu ljudskog leleka ni cvrkut nestalih ptica u hladnoj krvi kamena. Spoljne i unutrašnje dužine aforizma stegnu stihove do pucanja, vidljive sadržaje povežu sa nevidljivim procesima mišljenja.

¹) M. Dizdar, Slovo o smrti, Poezija, str. 157.

U svakoj pesmi po jedna mudrost i siromaštvo reči, po jedna srodnost radosti i tuge. Drvo života je bez cveća i grana, bez kletve i molitve, nema ga više tamo gde je bilo, pod njim se ne može plakati; surov je kamen vremena u veličini svojoj, jak da bi se mogao osvojiti i težak da se prećuti. Polifemove ruke nikada neće dostići granice čovekovog razuma. Na raskršću prošlog, sadašnjeg i budućeg Dizdar parabolom stvara minijaturne reljefe ljubavi i bola, prkosa i straha, poraza i smrti, oslobađa zaborav stoleća da bi ga zapisom pesme opet vratio kamenu i vremenu.

Dizdareva poezija ide svojim putevima, i kad su dobri ili rđavi, onim kojim se u pesmi još nije prolazilo, prelazi vreme vremena i svoje početke otkriva u dubokoj prošlosti pisanih spomenika i narodne lirske pesme, seže preko jezičkih načela savremenog i tradicionalnog pesništva da bi dohvatila i one reči kojih nema u Vukovom rečniku. Pod naslovom »Baštine«, u »Savremeniku«, dvobroj 8/9, 1965. godine, štampano je nekoliko pesama Maka Dizdara iz neobjavljene zbirke »Kameni spavač«, sa motom iz Andrićevog »Ex Ponta«: »I gle, kao uvijek u časovima najvećeg iskušenja, ja vidim da mi u dnu duše, pod tvrdom korom i sivim talogom praznih riječi i izvitoperenih pojmova koji tako brzo iznevjere, žive vječne, nesvjesne i blagoslovene baštine djedova, koji su tijelo svoje položili u stara rasuta grobišta, a jednostavne i jake vrline svoje u temelje naših duša«. U časovima stvaralačkog iskušenja, »pod tvrdom korom i sivim talogom praznih riječi i izvitoperenih pojmova«, Dizdar nalazi uporišta i oslonce — »jednostavne i jake vrline« i razrešenja svoje meditativne lirike. Razgrće još dublje naslage mitske Bosne, predturskih vremena, kada se živelo na svom i po svome, po razumu i srcu se upravljalo, mimo papskih poslanica, ugarskih krstaških pohoda i nemaničkih anatema, kada se na nepravde i nasilja hulilo. Tu prošlost »vječnih«, »nesvjesnih« i »blagoslovenih baština djedova«, pagansku, slobodnu i prokletu, kada bosanska zemlja nije bila ni zapadna ni istočna, Bosnu u pravom smislu od Kulina bana, od njenih početaka koje istorija još nije u svemu izučila, od jevanđelja i povelja, od onih uzdignutih ruku na stećcima koje su htele da dodirnu sunce, da svetlom ispune sve tajne i pomrčine, Mak Dizdar je zaveštao pesmi, uči prva »slova« života i mudrosti s kamena, s okamenjenih

simbola i istina, uči prvu poetiku s natpisa i zapisa pisanih prvim našim pismom — glagoljicom i ćirilicom, na dnu bosanske istorije i kulture. Naginje se nad te izvore kao nad zaboravljeno ogledalo u kom se vide znakovi jedinstva mračnog i svetlog i naslućuju neizmerna i duboka saglasja svega što je bilo i što može biti. Osluškuje reči »od bola do bola«, jeretičke, koje su htele da se svih bića i stvari dotaknu:

Trebalo bi se odkameniti
i poći bez osvrtnja kroz kapiju grada
Trebalo bi ponovo pronaći
izgubljene staze od one plave trave
Trebalo bi u obilju bilja
zagrliti panične makove i mrave
Trebalo bi se iznova umiti
i sniti u jasnim kapima ozorne rose
(Dažd, KAMENI SPAVAČ)

Angažovan motivom vremena Mak Dizdar između istine sna i stvarnosti, bez posebne slikovitosti nepoznatog, traga za jednačinom vremena u kojoj se stiču svi putevi života, prosvetljenjem reči što ukus vatre i zemlje imaju, oblikuje skulpturu kamene ćutnje vekova, stvara jedan odnos različitih mogućnosti postojanja i viđenja. Menja način gledanja, ali i svet u sebi i oko sebe, odstvaruje okamenjene misli koje ni »mrtve« nisu prestale da žive, da prisustvom postoje. Pesničko bogatstvo nalazi u atmosferi i ritmu meditacije, u svedenoj jednostavnosti rečenice i mobilnom naporu jezika, van emocije i slike. Dok produktivnom kontemplacijom stvara poeziju, razmatra i literarnu filozofiju nedefinisanja svesti vremena i srodnosti između mišljenja i dešavanja, između verbalnih slojeva reči i značenja. Na razini svesti usaglašava odnose koji pevanju ne čine veliku uslugu. Raznolikosti se sadejstvom raznih vremenskih dužina približavaju dok se jedne u drugim ne prepoznaju i poistovete. U takvom dvojstvu shvatanja poezije, bez pravog stvaralačkog iskustva, Dizdar je u predratnim pesmama, koje je cenzura prepolovila (Vidovopoljska noć, Sarajevo, 1936), nastojao da revolucionarnom romantikom mladosti prevlada zlo. Životni problemi u uslovima nejednakosti i socijalne svesti pesme nisu se iscrpljivali samo tematikom, nego zahvataju i pesničke struk-

ture. Društvena stvarnost njegovih stihova je stvaralački zahtev, metod više nego stav, iako nisu retki ni trenuci kada ona deluje samo socijalnim saznanjem, više je bavljenje problemom nego poezijom, gubi se umetnički zadatak pod programatskim. Dehumanizacija zahvaćena racionalnim porivom u kom ima nečeg od faustovske želje da se zaustavi vreme, ostvarena merom i vrednošću prolaznosti, pokazala je mesta koja najviše bole i retuširane senke ništavila.

Samo pesma može da preživi smrt, ali ni ona to uvek ne može. Pesnik vraća rečima izgubljenju veru, prošli smisao kad se verovalo da se magijom i smrt može usmrtiti, saziva život, materijalno zauvek izgubljen, u duhovnom obliku njegovom. Iako u nekim pesmama evocira neoplatonizam, Mak Dizdar ima kontrolu u svojim rukama kad govori o mrtvom životu koji se menjao a nije se promenio, koji je hteo da se oslobodi svoje slobode, da misli kako da ne kaže ono što misli, dijalektiku umiranja kazuje dijalektikom življenja. Kad bi mogao i više puta da živi, on ne bi želeo ni jednom da umre. Trajanje je životna kategorija. Stvaranjem se čovek ne brani od bremena, nego iz prošlog oslobađa buduće oblike. To je pesnički i filozofski motiv. Samo takvim odnosom prema postojanju obogaćuju se sadržaji umetnosti reči, ono što je za sva vremena rečeno, stvarnost koja postoji i kad je nema, ono što je citat vremena:

Zemlja je smrtnim sjemenom posijana
Ali smrt nije kraj Jer smrti zapravo i nema
I nema kraja
Smrcu je samo obasjana staza uspona
Od gnijezda do zvijezda

(Slovo o smrti, POEZIJA)

Tek u pesmi stvorenoj životom je život ceo. Vremenitost njegova nije hajdegerovska nego gorčinovska, onog spavača koji zbori iz trava i zaborava, koji se u svakoj budućnosti budi nekom sadašnjom prisutnošću. Večnost nije vanvremenska nego sadašnja, trajanje u prisustvu, trajanje s vremenom i u vremenu, povesna i biološka dimenzija čovekova. Ono što se živi uvek je živo u nekom drugom obliku — ono što se za uvek steklo, pesma kojom su jedne generacije svoju

reč rekle za sva vremena, iz koje zbore iz daljina, život koji živi i sve bivše živote, kome je Gorčin zaveštao svoju »bol neprebol«.

Biblijska i kosmogonijska tema o tajnama makrokozma i plamenu mudrosti mikrokozma, bliska je Maku Dizdaru. Vreme je blizu, čovek ga može duboko u sebi naći onda kad otkrije sebe:

Da carstvo nebesko je u nama treba da se zna

Da carstvo nebesko je van nas nek se spozna

(Vijenac, KAMENI SPAVAČ)

Samo jedan je život i on mora biti čovekov. Ipak, ima li više nego jedna istina? Kakva bi večnost bila bez teorije mišljenja, kao stvarnost van pesme? Čini se da je odgovor u novim pitanjima. Ako je prošlost živa u sadašnjosti da li je sadašnjost stvarnost? Kako da se na drugi način objavi prisutnost? Da li u medijskim simbolima dobra ima samo pozitivnih vrednosti ili i motiva i struja koje pokreću zlo? Šta se zahvata, šta se vidi na horizontu sutrašnjice, iz koje se perspektive svode dijalozi s vremenom? Dizdar merom vrednosti svoje poezije ocenjuje i svoje shvatanje vrednosti, osmišljava život prošlim i budućim saznanjem i tajanstvom »tužnih i veselih ljepota«, pa ga intezivno živi u sadašnjosti. Ako se pođe od takvih stanovišta teško da bi se mogli predstaviti i objasniti njegovi pesnički zahvati i zahtevi. Vremenom što je davno »leglo« i koje će dugo »ležati« zasečeni su i zacrtani smerovi njegove poezije. Sistem kodova bogumilskog mita, pojmovi i izražajni krug simbola i znakova, shvatljiv je samo u takvom kontekstu. Reč opčinjena pitanjem da li je bolje življenje s bolom ili bez njega, pasivna ili prevratnička, nova i stara istovremeno, stilizovana na povesnim i nacionalnim osnovama, ne gubi patinu vekova ni čar modernog pesničkog govora. Kad sebe potvrdi svedoči o drugim stvarima i silama, prošla stvarnost je u njoj autentičnija nego što je i u samoj stvarnosti bila. Njenim sećanjem počinje pesma koja je izraz »baština«, a ne baština sama, celovitost mišljenja i pevanja, govor prošlosti i sadašnjost govora, pesma pesme. Prošlost njena koju pesma otkriva — otkriva i samu pesmu. Treba je osluškiivati pažljivo i neprekidno, sve dok ne pro-

govori, onoliko koliko je Dizdar osluškivao »kamenog spa-vača«.

Reminiscencije o nožu i štitu, cvetu i leleku, ratovima i grobovima, odjeknu bolno i daleko se čuju. Iza njih ostanu neverice osuđenosti i otuđenosti koje se uvek drukčije oblikuju i u drukčijim motivima i odlučnost da se traje, menja i oslobađa u istom i različitostima. Bilo da se upravlja prema emotivnim ili naučnim razlozima stvaranja, Mak Dizdar je podjednako dosledan, bilo da se prepušta intuiciji ili objektivnoj postupnosti analize. Pozitivistička su ta nastojanja. Iz socijalnog opredelenja nedvosmisleno je nastajala svaka knjiga njegove kamernе poezije. Postojanost čoveka i zemlje, vremena i semena, življenja našeg i po našem, ima u Dizdarevoj pesmi svoje tmine i dubine, svoje prapočetke i večna pitanja, poraze opevane i pobeде bez slavlja, neutrte puteve koji vode iz okrutnosti kruga u nova pregnuća i svanuća. Bez saznanja te relacije poezije — »od prošlosti do vječnosti«, kako je Dizdar pesnički definiše, koja je oblikom čvrsto stegnuta a sadržinom slobodna, u kojoj se »jedini kontrapunkt usred našeg srednjovekovnog rasula« — mit bogumilskog nekonformizma meša sa mitom detinjstva i mitom budućnosti, ne mogu se spoznati ni osobena stilska svojstva kojim ta poezija postaje i postoji, ne mogu se odrediti glavni pravci njenog početka i razvoja.

U trenucima susreta sa dubinama i pomrčinama sednjovekovne Bosne i Huma, svejedno na kojoj polovini puta, nekad bliže izvorima i uzorima, nekad i bez njih, pesma Maka Dizdara iznova nastaje. Razlika je uočljiva koliko i vremena koja su iza nje, koliko se stvaralaštvo začinjavca Mravca sa dvora hercega Stjepana Vukčića u Blagaju i mora razlikovati od modernog pesničkog govora. Povesna pesnička građa, prizvuk arhaične rečenice i leksike, dualistički simboli, samo su medij, sredstvo kojim su bolje i obuhvatnije prikazane ljudske opštosti i vremenitost, a ne neka dvojezičnost. Takva pesma nije drukčija samo od prapesme, svoje preegzistencije, nego se po zakonu svoje »estetike minimuma«, po kulturi forme, funkciji jezika, po rezultatima i unutrašnjim odnosima između pojedinosti i celine, odvaja i od pesništva u kojem se objavljuje. Prosvetljava je neki mistični realizam. Realizam, ne samo u tradicionalnom smislu, — lirski i epski, stari i novi,

prošla i buduća stvarnost. I ono što je prividno poseduje neslućene dubine. Na istom mestu i u istom poetskom vidu jednostavno i složeno. Ono što bi moglo da zavede i usmrti postaje povod, odredište i utočište, početak autohtone poezije koja ima svoju istoriju a savremena je, koja se na prvi pogled zavoli. Zavole se i prometejske opasnosti do kojih se zajedno s njom stiže.

Vi koji registrujete svjetlo i tamu Dobro i zlo Sastanke i
rastanke
I one od kojih se krik ledi u grlu I one od kojih radost
nadima grudi

Vi galebovi plavi i krvavi
Vi što vam nije strano ni kopno ni more
Vi prisutni što ne žalite zbog prisutnosti svoje
Vi odsutni zbog kobi što grube nikada stići nećete
Vi koji ste još u stanju da mislite o kome još
Recite da sam živ

živ sam na dnu mora
među ulicama opakim
među ubicama
i čudnim ljudima
u žiži vrućeg straha
živ na dnu živih bora
međ crnim cvijećem
na škrge grdne dišem
i smijem se zlim smijačima
tim smiješnim umijećem
živ brodar sam
u ovoj mutnoj lučini
bez broda bez voda
u šupljim živ sam grudima
živ sam na dnu sebe
za oštro nebo oštricom noža prikovan
spetljan gorčinom u svojoj kućini
svojim nakovnjem i čekićem iskovan

pa ako me biju i ubiju i tijelo bace vranu mome gavranu
ako me obese u aleji mojoj aleji na granu moju granu
ako me mrtav ja biću život živi

(Poruka u noći, POEZIJA)

Predavanjem opštim oblicima života Dizdar ne narušava integritet svoje stvarnosti i ličnosti. Distinkcije u stremljenju prema »objektivnoj« lirici omogućuju mu da se podigne do vanvremenske vizije. Stvari se metonimijskom metaforom odstvaruju, postaju neka vrsta bića, uprošćena realnost prvih vremena. Dobro ima svoje okrutne krugove i molitve, nosi u sebi zametak svog leleka; zlo negde u retrospektivi samo sebe ubija, obezvređuje se, oslobađa prestupa, vraća se početku i svojoj negaciji. Na znak i sećanje reči budi se stvarnost »kamenog spavača« da se prelomi i osmisli kontekstom jednog drugog vremena.

Dijalektika kretanja značenja obuhvati poretком i merom u reljefu pesme ono što življenju treba dodati i oduzeti da bi se bol prebrodio i umorni hod potopio. Starost i sporost bosanskohercegovačkog vremena, prepoznatog na jednobojnim manihejskim razglednicama izgraviranim na štitu koji od bola ne štiti, izašla je iz anonimnosti i zaborava.

Sam, ali neotuđen, Dizdar piše stihove kao da se s kamenom vekova dopisuje, stalno istražuje mogućnost da ono što je rekao kaže iznova i na drugi način. Svetle u mraku nađeni odgovori na egzistentna pitanja, potekne iz njih neka bezglasna težina života koja se ne može uvek naznačiti, ali ni uništiti. Pisma svoj teret sizifovski nosi, biti nad njim to znači svoju smrt nadživeti. Njeno dostojanstvo ulepšano je crninom i vatrom. Za takve sadržaje i zipise Mak Dizdar je morao da stilizuje formu između živih i mrtvih vremena, da arhitektiku pesme neimari i reže spolja po nekoj nevidljivoj meri apokalipse, da nalazi funkcionalne jednakosti između starog i novog i »zlatni rez« za rešenja koja poseduju patinu i veličanstvo vekova. Kompozicija negacije i jedinstva suprotnosti otvori pesmu i s druge strane, vidi se i ono što se porekne ili ne kaže, obuhvati sobom i imenuje negovor kamene ćutnje, glas letopisca čuje se u svakoj reči, vraća im značenja izgubljena u poharama i travama, u minijaturnom sabirnom ogledalu sinteze prelomi se i odjekne mučnina industrijske civilizacije. Svaka pesnička struktura ima misao isklesanu od kamena i prostornu versifikaciju, pokaže se na artistskom zadatku, nije stvorena samo za čitanje nego i za gledanje, asimilira semantičke spregove u kojima su se na pepelištu ljubavi rascvetali cvetovi zla i dobra. Dižu se bivše reči,

ostave poruke onih kojih nema, tužne i grube, vrte se kame-
nu da bi se opet odazvale očima, traže odgovore koje život
još nije stvorio u leleku i jeziku, rimuju vokale bola, odvajaju
svetle površine od tamnih, u pustinji sivog kruga višestruko i
višestranost se prožmu protivurečnosti dok ne progovori pesma:

Koliko klika sred mladih jelika
Koliko krika korijenom jezika
Koliko kola od dola do dola
Koliko bola od kola do kola

(Brotnjice, MINIJATURE)

Stih stegne pesmu obručima misaonih figura i svoju slo-
bodu, tragovi artizma nisu u njemu uvek pokriveni sadržinom,
nije esejistički, iako na planu rasprave često povuče i porek-
ne nađenu misao. Njegove izražajne dužine ponele su folk-
lorna obeležja, zavičajne eksterijere i kontrapunkte silovitog
bosanskog govora.

Od malog broja reči teško je zapisati pesmu, ali ako se
u tom »orahovom«
prostoru pesma iznedri i održi, susret
sa jednostavnom grafikom njenih oblika uvek je pun uzbude-
nja, prstima se mogu opipati svijeni svodovi metrike:

Plačem
Zbog ljubavi tvoje što napravi me robom
Zbog ljubavi što oslobodit me ne može
Plačeš

(Slovo o Kalipsi, MINIJATURE)

Oslobođene reči zrače svoj prostor na sve strane, asocija-
tivno pretapaju vremena, stavove i stihove.

Vrednosti poezije ogledaju se i u njenim neuspjesima. Diz-
dar je u svojim stihovima, koji nisu samo iz ranih pesničkih
ogledanja, koji nisu uvek bili prethodnica pravoj objavi poe-
zije, ostavio priznanje stvaralačkih nerodica i svedočanstvo o
naporu da ih prevlada. Sjedinjuju se mane i vrline, na istom
planu, na zajedničkom zadatku. Poredak činjenica sukobi se
sa prirodnim redom stvari, zvuk pokreta sa pokretom zvuka,
pesma s antipesmom, poetika izgubi pravila igre. Ti i takvi
nedostaci, koji se postupno mogu otkrivati i sistematski raz-
matrati, ulaze u Dizdarevu pesničku ukupnost i ne mogu se

prećutati, neodvojivi su od dobrih stihova, ističu ih, osve-
tljavaju i objašnjavaju. čine deo njihovog živog organizma,
njihovog uspeha i značenja.

Pesnik je stvarao poeziju dok je mislio da istražuje proš-
lost. Kad njegova pesma, inspirisana napisima i zapisima,
životom i literaturom, napolicom zaradi svoj deo, vrati kame-
nu i vremenu pozajmljen govor a da ne pokida veze i naruši
pogled, asocijacije i analogije izazvane lirskim razmišlja-
njem, ne svodi se na preuzeto. Koristi se starim oblikom sve
dok ne nađe forme koje ne može da odbaci. Oživotvoreno
saznanje o novoj stvarnosti deluje na nekoliko planova pesni-
čke strukture: na planu kamenog sna, na planu zapisa i pove-
lja, mita, narodne lirske pesme i pesničke i životne zbilje.
Približava prošlost i budućnost dok ih ne prevede u vreme
sadašnje. U tamnom plaminjanju neke metafizičke vatre suo-
čava se sa nerešivim pitanjima: hoće da zagleda s druge stra-
ne istine.

Stvaralački proces ne prestaje ni posle objavljivanja
pesme. U poretku vrednosti nema mesta za sve stvorene sti-
hove. Kreće se poezija pređenim putevima, iz knjige u knjigu,
od starih do novih naslova, vraća se odbačenim rukopisima,
ostavlja za sobom rasute korekcije, tragove svog traganja i
oblikovanja. Dokle će da traje to vraćanje stvorenom, dokle
će ono da ide u samoocenjivanju i revizijama, kakav uslov
pesma da ispuni pa da je stvaralac ostavi na miru, najbolje
može da se potvrdi onim što sama ta poezija kaže:

Ima slovo staro što će s jutra doći

Ima slovo novo al nestane s noći

Jedno živi za se Drugo

Razdaje se

(Slovo o slovu, KAMENI SPAVAČ)

Time poezija određuje puteve i stepen svog sazrevanja i kri-
terije po kojima se menja i dograđuje, pokazuje koliko je
ta nova stvarnost pesme menjala i piščevo shvatanje teorije
pesme. Takva umetnost nije izuzetna, ali je ipak neobična,
nijedno ostvareno delo ne smatra konačnim. Dizdar se vraća
stihovima sve dotle dok se oni javljaju u oblicima manje
vrednim od njegove volje da ih ne prihvati i promeni. Stalno
je u iskušenju da stvoreno popravi ili ošteti, porekne ili do-

gradi. Strogo sudi da bi i pesme mogle strogo o njemu da sude. U pojedinim stihovima kao da se sam sebi obraća, nekom zamišljenom sagovorniku koji ga s razumevanjem sluša, sarađuje s njim u sumnjičenjima, proverama i proneverama, u otkrivanju obrazina obmana i zabluda. Suočava se u tom »dijalogu« kritičke svesti sa mnogim pitanjima pesničke teorije i prakse. Svaka nova pesma nastaje u prisustvu drugih pesama. Da li je to izjašnjavanje o pesmi daljom nadgradnjom prizivanje vrednosti koje su mera i težina pesničkog ili sumnja u ostvarene rezultate?

Koliko se kritikom poezije stvara poezija najbolje pokazuju nova Dizdareva izdanja prepevanih pesama i nova poezija koja je umela da primeni stečena i ispravljena iskustva. To je ono prvo što može da se uoči i saopšti. Pojedine pesme su toliko otvorene, jedne pored drugih, jedne se u drugim nastavljaju i osmišljavaju, pa nema ničeg neobičnog što prelaze iz zbirke u zbirku i združuju se sa novim stihovima kao da su prvi put ispevane. Ni pesme »Vidovopoljske noći«, vremenom i pesničkim iskustvom najudaljenije od »Kamenog spavača«, nisu mimo jedinstva celine. Pokušaj da se svet »Kamenog spavača« proglasi autonomnim demantuje činjenica što je i ta zbirka pravljen od pesama koje su prošle kroz druge knjige, što je jedan broj pesama već iz nje izašao i našao novo odredište, pesničko opravdanje i kompozicijske razloge u izboru »*Ostrva*«, »*Poezija*« i »*Modra rijeka*«.

Integracija poezije Maka Dizdara je u njenom biću i siromaštvu kazivanja, a ostvarena je smislom i činom organizacije. Tamo gde prestaje jedna pesma, počinje druga, gde se jedna mogućnost gasi iskrsavaju nove mogućnosti. I kad se interpretacijama isključuju sadržaji su jedan pesnički svet. Ponavljanjem se stvara novo. Može se očekivati da iz pojedinih ciklusa novijih i starih pesama izraste nova poezija. Toliko to pesništvo ostaje otvoreno i za ono što je ranije ispevano i za nove stvaralačke trenutke, ne napušta samo sebe, ima svoj kulturno-istorijski kontekst, dimenziju »od prošlosti do vječnosti«, svoje vertikalne i horizontalne tokove da i kad bi htelo da se protivurečnostima svojim i saglasjima u nečem neuhvaćenom i neomeđenom produži, ostalo bi da se ispoljava i objavljuje u »okrutnosti kruga« koji je voljno samo sebi odredilo.

Samoprocenjivanje, razmatranje dela u delu, može da izneveri saznanje, da samo mimo sebe prođe, ali i da uoči svoje nedostatke, istine vrednosti i vrednost istine, vrednost vrednovanja, da govori o principima suđenja, podrazumeva nedeljivost stvaranja i kritike, onu duboku bliskost sa delom, ali ne mora da znači i stvarno poimanje vrednosti. Može da umanji značaj poezije, ali ne ostaje van dela. Više je proces mišljenja, nego rezultat analize. Ne ispunjava sve zahteve, često ni one najelementarnije — da se delo razmatra ne samo u analogijama nego i u razlikama. Ovakav zahvat može da bude svestan i onog nesvodljivog i neiskazivog, što se gubi onda kad se nalazi, kad se prevodi na područje racionalnog.

Tako je Mak Dizdar ispevao i opevao svoje originalnosti, prelaz neki od lirskog ka epskom, svoje bosanske balade, izvornu sublimaciju individualnog i prošlog, nacionalnog romantizma i realističkog osvetljavanja stvarnosti. Govori malo da bi se osetilo i razumelo više. Ne zna se šta se još može dograditi i osuditi u toj »pokretnoj« poeziji, ali je izvesno šta ona neće niti može biti.

PESMA O PESMI

SLOVO O POSTANJU

Nešto što se dešavalo i što se sporo dešava na jednom je planu poezije Maka Dizdara, na drugom brza struja vremena, preuranjena brzina koja i sama sebe prestigne — plan večnosti i prolaznog, život smrti i život bez smrti. Osobnosti pesme i vremena, poznatog i onog za kojim se traga, koje je sačuvalo objektivnost stava, određuju se iskustvom ljudske misli. Starim i novim činjenicama etika se prilagođava estetiци u kojoj ima više odstvarivanja nego opredmećenja, svaki pokret u ritualu njenih simbola je znak života. Sporovanje je smisao postojanja, prisustvo koje prolazi, inkarnirani dokazi osvojene vremenitosti. Dizdar humanizira, prelazi granice objektiviteta. Nema strave u tom opštenju sa mrtvim oblicima. Svaki dijalog je miran, bilo da se razgovara sa smrću ili o smrti. Ispunjen je tajanstvom stvaralačkog čina i svečanim glasom pevanja. Vizuelan ritam pomera se iz pesme u pesmu, postoji da bi reči uvek bile pred očima za neko prisustvo sagovornika ili posmatrača. I oblik kazivanja je delom misao za sebe. Oko njega postoji emotivan prostor, ispunjenje sadržinom spolja, gde se misao napaja autonomnom emocijom koja nije vezana za pesnikovu ličnost, koja se javlja u spletu asocijacija. Tu se začinje i prosvetljava onaj promenljivi deo pesme kojem se Dizdar vraća i po nekoliko godina kasnije, više saznanjem vrednosti nego osećanjem, više

psihologijom pevanja nego kreacijom. Na toj relaciji on do-
građuje ili otuđuje ono objektivizirano mišljenje koje je ve-
zano za stvari i bića, gde subjektivna simbolika značenja
ostaje ono što je bila: angažovan odnos između poezije i
vremena. Ipak ta misaonost nije nelirična, preobražava se
onako kako pisac oseća i misli. Pesma se lišava jednog oblika
da bi u drugom označila više ili ostala bez težine prave svoje
suštine.

Mimo onog »nevidovnog« hoda gde se ništa ne zna
sećanjem, ili gledanja iza ogledala, što se po tragu može
prepoznati u drugim Dizdarevim stihovima, postoje sadržaji
koji su okrenuti sebi, otvoreni i unutrašnji, ontološki trenutak
stvaranja, čin i rezultat. Kakva je priroda i funkcija tih
sadržaja Dizdar će odgovoriti poezijom koja određuje idejom
a ne slikom, polifonijom značenja:

Dajte mi boju jarku Dajte čvrste prste I jasni glas iz
ovog sivog kruga
Da glas taj šapće Da viče Da smije se i plače Da tješi me
i da mi se naruga
(Pustinja, OSTRVA)

Dizdarevo književno delo može se shvatiti i kao nacional-
na drama ličnosti pomilovanih od smrti i osuđenih na hiljadu
i jednu godinu života, drama bića i misli, Duga i mukla tuga
ostaje za pesmama, izlazi na videlo. Male lirske forme, strogo
organizovane, ali metrički slobodne, razmotre ljudske sudbine
i ne nalaze odgovore za zagonetku života. Traže smisao u
besmislu prolaznosti i ništavilu. Prave istine su u filozofskom
rešenju, samo se stvaralaštvom može učutkati crna istina
smrti, čudotvornim zapisom reči. Radom se stvara, ostvare-
nim se postoji. Bez pesimizma i nade, bez pokoravanja i oduše-
vljenja. Česte su reči u ovoj poeziji: noć, magme, nož, bol, zlo,
ubistvo, umreti, mrtvac, zakopati, grob, plač, gorčina, magla,
mrak — pravih oblika i rokova, na početku i na kraju. Mrtvo
oko nikad neće da zasuzi, otvoreno uvek isto vidi: vraždu,
greb, nošti. Neki »groboduhni« osećaj, medijevalan, je u tim
psalmima tamnog pevanja. Kad zvuci odtamne korenom jezi-
ka u podtekstu misli ostane neka dramska belina koja budu-
ćnosti ide u susret.

Odakle počinje poezija Maka Dizdara, gde su njeni izvori, klijališta, koreni i usponi? Kako je i čime pesma pesma? Nije ni jednostavno ni neodgovorno baviti se tim pitanjima. Tražnja idu u nekoliko tokova koji nisu strogo razgraničeni. Bićem svojim, mišljenjem i pevanjem, ona je neotuđivi deo bosanske zemlje, bosanske stvarnosti koja je dva puta prošla. Kao i sve što je nastalo na tom tlu. Suočenje, viđenje, svedočenje, suđenje. Najviše je slična sama sebi njena pesnička postojanost, ali koreni i srodnosti, po svežini i jednostavnoj izražajnosti, mogu se tražiti i naći u starim spomenicima bosanske kulture. Neko realističko opredeljenje i legenda izvan su i u okvirima stremljenja ove lirike. Jedinstvo ontoloških i pesničkih različenosti osmišljava složenost stvarnosti na jednom višem stupnju mišljenja. Sve se posmatra u nizu zavisnosti panteističkog shvatanja uzroka i posledica. Istina je u sintezi pojava, koegzistenciji stilova koja poeziji daje obeležje integrirane strukture.

Dok govori Dizdar misli i istražuje. Nije zazirao od neprinavanja i povremenih nemoći da se bolje predstavi. Smisao pesnički nalazi u usmeravanju i samosvesti. Unutrašnja misao ona struktura i spoljni izgled njegovih pesama je poziv za razgovore i diskusije. Iako je tematikom određen bosansko-hercegovačkim regionom i nacionalnim obeležjem vremena, izraz je jednog otvorenog shvatanja života i poezije. Prirodna neposrednost je i u njegovim greškama koje takođe imaju jednostavan oblik. Razborito se organizuje, prebira i skraćuje, dok sve ne bude na okupu, u poretku iz kog se ni jedna reč ne može pomeriti, zameniti ili dodati. To leksičko susedstvo često je sve ono što treba da se smisli i uloži za početak. Kretanjem kroz stihove drugih pesama kazivanje se osmisli novim odnosima, postaje veće i dublje, oslobađa se teskobe, otkriva svoje imaginarne dimenzije. Ako se oblici i značenja ne obuhvate sobom pesma ostane neotelotvorena ideja, napušten napor, ćutanje koje nije umelo da progovori, koje mora da sačeka bolji stvaralački trenutak.

Ako se ontološki interpretira lirika Maka Dizdara mogu se sagledati i njeni kosmogonički prostori beskraja i nevidelice gde se stvari pokazuju sa posebnim značenjem, ćutanjem koje je slično rečima, gde je izvesna samo neizvesnost:

... Patvoren tok od sada neće biti
Put u nepovrat je otvoren
I sve su stvari među sobom slične
Ma kako bile lične u jedan prah će se sliti
Rok jednak za riječi i šutnju...

(Utjeha za onu koja više ne igra, OSTRVA)

Čini se da se smisao pesme otkinuo od svoje osnove pa lebdi u tajanstvu kome nema početka ni kraja. Odvede među zvezde gde se nalazi neko vidovito svemirsko ishodište. Da li je to ljudska komedija ili opredeljenje pesničke misli, udes reči ili neka kosmička ironija, budući govor ili revolt refleksivnog osećanja? Razmišljanje o onom što se zbiva u čoveku i sa čovekom — samo su misaone stanice reči, linije glavnog udara, protivljenje nebiću, saznanje o efemernom i spasonosna ironija, ironija bez reči, u onom neispunjenom prostoru oko reči.

Filozofija kruga duboko se ukorenila u Dizdarevu pesničku misao. Motiv obruča, ostrva, kola, često je u naslovu njegovih knjiga i pesama: *Okrutnosti kruga, Ostrva, Krug. Kolo bola, Daleki otoci*. Nagovešten je i drugim oznakama i značenjima — godišnjim dobima, rađanjem i umiranjem, smehom i plačem, jutrom i noćima. Čovek je ograđen zidovima. »ostrvio se«. Grubač »vjerno nariše i upiše« u kamenu sive krugove života i svoje kamenorezačke umetnosti, prikazuje prolaznost sile i veličine, oružja i besa i večnost »smjerne« veštine da se uhvati slika, ideja u »nevidovne« konce stvaranja. Istražuje i vraća se izvoristu, počecima, ponavljanjem se utvrdi i ovekoveči u tokovima »od početka do vječnosti«. »Uvek kad se misao sukobi sa krugom, ona udari u nešto izvorno od čega polazi i što može da se prevaziđe samo da bi se na to ponovo vratila«.¹ Smisao i definiciju neprekidnog kruženja neuništive materije Dizdar je najpotpunije iskazao u »*Krugu*«:

U ovom hodu pod zvijezdama hladnim prolaznici smo
trajni na pohodu zvijezdi svojoj Al samo si ti ona koja
jezdi na mom nebu
Čas večernjača sjajna što obećava zoru

¹) Moris Blanšo, *Eseji*, Beograd, 1960, str. 18

Čas zornjača umorna što nudi buduće veče
Kad staneš da odahneš i zemlja staje
samo mirisno bilje otrovno i slatko i kovilje i smilje udiše
tvoj dah i ne prestaje za ljepotu otetu
bez krika i rana volšebno da baje da raste kad se predaje

Krug nije bez nade, dijalektikom svog kretanja čini život mogućim, omogućuje da se dosegne otrovno i slatko bilje, donosi buduće sumrake i zore. Taj hladni hod prema zvezdama nosi i prastaro bogumilsko i čovekovo verovanje o seobi duša, obraća volšebnom tajnom »zaboravljenog ogledala« sve stvari u život živi, u pamćenje: »Ko u drevnoj bajci iz lužine mrtve svoju pticu stvaraš a viteza živog u stamen kam pretvaraš«. Sve radosti i ljubavi, tuge i gorčine dolaze po ciklusu kretanja. Na svakom koraku krug se otvara i zatvara, »u svakoj travci u svakoj javci u svakoj varci«.²⁾ Pesnik pokušava da ga stvaranjem nadigra, da nađe spasonosnu reč formulu — iskorak, reč što razara i otvara, ali iznova ga nalazi u svemu što pomisli i učini, svakim begom on je sve više u njemu.

Metaforizacijom i modifikacijom »kola bola« Dizdar nalazi svoja nacionalna pesnička svojstva. Bogumilsko određivanje kola, obruča i rozeta, sunca i meseca, zvezda, iz mnogih ukrasa na stećcima, nije izvan lirskih krugova ove poezije duge plovidbe i traženja. Kad se život nije ostvario ili ostrvio, kad je nedovršen krug i tada ima kružnu perspektivu, smer zatvaranja i neizrečja, postaje hiljaduglasna pesma, jaka i jasna, čiji putevi vode na sve strane, prema svakom glasu, mirisu, boji, po cveću srdžbe i sna. Takav povratak početku može da se dovede u vezu ne samo sa mitologijom nego i sa učenjem sofista. Pesma ne zagrcne značenja koloritom stilističke slike, usaglašava jezik sa mišljenjem. Više voli doslovnu tačnost izraza i zakonitost nego lepi smisao reči. Sve meri racionalnim kriterijem, antilogijama realizma. Zapaža ono čime se mišljenje brani i obara, primenjuje Protagorinu tvrdnju da u svakoj stvari postoje dva principa, dva govora koji su jedan drugom protivni. Pojave određuje prirodom aktivnog i pasivnog kretanja i antitezom, sagledavanjem iz suprot-

²⁾ M. Dizdar, *Krug, Poezija*, str. 112.

nog odnosa, negacijom negacije. Tragika življenja nadvladala je radost rađanja i stvaranja.

Neprestanost promena spoljnog sveta i subjektivnog saznanja analogna je vizijama A. B. Šimića u pesmama *Budući, Povratak, Nad trupom, Vraćanje sunca*:

Budući već su bili
I sve je bilo već u prvom času
U beskrajnom pogledu boga ogledano

(A. B. Šimić, *Budući*)

Dok se igra kolo bola, dok misao udara u zakone zida, javi se oku reč da ga vida i ublaži ono što se može videti, da sobom obuhvati zakone opažanja i mišljenja. Javi se da se »igra« ne prekine, da se misao ne razmisli, prelazi preko smrti:

Koliko kola od dola do dola
Koliko bola od kola do kola

Koliko jada od grada do grada
Koliko greba od brega do brega

Koliko krvi od usudnih rana
Koliko smrti do suđenog dana

Koliko kola od dola do dola
Koliko bola od kola do kola

Kolo do kola od bola do bola

(Kolo bola, KAMENI SPAVAČ)

Vide se detalji, čuje se korak bez muzičke pratnje, umeren ritam menja značenja, a oblik i dužine stihova od bola do bola ostaju. Kolo teče jednolično i smerno, slobodno i simbolično, ima ljudsko lice i skladno gibanje tela. Kao da se levo i desno pomeraju reči, od bola do bola, lake i teške, mogućnost prekoračenja rokova.

Vreme u poeziji i poezija u vremenu su različiti vidovi postojanja. Objektivno vreme u ličnom iskustvu pesme Maka Dizdara je vreme »kamenog spavača«, sjevreme, jedinstvo prošlog i sadašnjeg, ono što je davno leglo i što će dugo ležati, steklo je »tisuću imena« da bi zaboravilo svoje ime.³⁾ Saždi i satre zmajevitim hodom, poseje buru i požnje smrt,

³⁾ M. Dizdar, *Kameni spavač*, str. 32

potčini sebi, uvek ga ima tamo gde ga nema, beznadežno i apokaliptički se zacrni posle onog što je bilo i što može biti. Smrti ima na svim mestima života. I kad je nije bilo pod ovim nebom gde je ceo jedan narod umirao uspravno vekovima, gde je bilo neprirodno i sramno umreti prirodnom smrću, gde se živelo da bi se umiralo i umiralo da bi se živelo? Pesnik se ne podaje pesimizmu, traži pravu reč koja gnjije negde i gde nije, iz koje »žice kliče«, u razmeđu između umiranja i stvaranja. Pojava lepote je večna radost ljudska, prekoračenje rokova, stvarna prisutnost koja se i vanvremenska pokazuje samo u vremenu. »Jedinu pristupačnu i stvarnu večnost otkrivamo u vremenu, a ne van njega. Večnost za nas može biti samo neprekidno, neiscrpno trajanje koje prati naš život i ide dalje od njega samog, obogaćujući se umesto da se nasuprot našem životu razara. Iskustvo umetničkog dela nam donosi upravo ovu stvarnu večnost — jedinu koja pobeđuje vreme zato što mu ostaje privržena.«⁴⁾

Nezavršenost vremena u snu »kamenog spavača« je otvorena na sve strane, dva vremena jedne stvarnosti, stvarnost van zbivanja data bezvremeno. Kolo razigrano bolom vekovima se igra bez prestanka, u jednom dahu, bez umora. Smrću se ni jedno pitanje života ne rešava. Oni koji su živeli ti će živeti. Usmrćeni nose pred sobom svoje delo, a smrti ostaje praznina. Ne može ni natrag ni napred. Ona nema oblika ni života. Samo je kraj, prestanak jedne forme postojanja, zamenjena, povratak nekom drugom i drukčijem početku. Dizdar je ne pokazuje već je samo podrazumeva, ostavlja je samu bez mržnje i metafizičkog mraka.

Mnogi mitovi smatraju da je smrt nepovratan kraj života, ali mogućnost večnog življenja ipak je njihova najčešća tema. Neminovna dovela je čoveka do saznanja da treba da radi protiv nje, da uspostavi duhovni život koji ne podleže smrti, do šopenhauerovskog uverenja da smrt može da prekrati život, ali nikako i da uništi njegovo postojanje. Zakoni materijalnog sveta i istorija čovečanstva utvrđuju uverenje da se život menja, ali da ne može biti drukčiji nego večan. Što se dublje poznaje sve se više veruje u njegovu neuništivost. Mnoge ljudske misli nadmašuju mogućnosti jednog života i

⁴⁾ G. Pikon, Pisac i njegova senka, str. 239, Beograd, 1965

ostvaruju se u drugom, izvan tog vremena. Da se postoji izvan vremena može se na nekoliko načina odgovoriti. Prvi vid večnosti je biološke prirode, prošli život živi se postojanjem i sećanjem živih, rodoslovom Vučića od Vukca, Vućihne, Vuka, Vukića, Vukajla, Vukasa, Vukana, Vukomana — i sve tako do današnjeg dana⁵⁾ uverenjem majke da se telom prvo živi večni život, pa tek onda osećanjem i duhom:

Znam
Ti ćeš me nositi u srcu
Jer sam ti srce i sve oko srca dala
Ti ćeš me nositi dokle god budeš pozdravljao rađanje
dana
I javljanje zvijezda
Dokle god budeš pozdravljao pupanje krošanja
I žalio padanje lišća
Ti ćeš živjeti i kad ti se oči sklope
Živjećeš u tvojoj djeci
U tvojoj djeci i djeci njihove djece
Živjećeš
Živjeti
Znaće se da smo bili trenuci trajanja
Zrnice u pijesku na sprudu
Varnica u ognju
Vlat u travi
Vječnosti

(Uspavanka, KAMENI SPAVAČ)

I u prapočetku smrti pobedio je život. U »Plivačici« nagon življenja poistovećuje se sa smrću, iako se ne miri s njom. Po najskuplju cenu došlo se do ispunjenja života, smrću protiv smrti. Nadživela ju je reč zapisana o njoj, koja prolazi s one strane smrti. Iz nebića i nepostojanja, praznog prostora vremena, reč govori poezijom jedinom javom koja je jača od smrti. Napeta od volje za otkrivanje svoga bića, modra od tajne i bezmernosti, obznanila se za sve snove i istine. »Spavač« nema kraja, budi se i osvetljava u svakom vremenu koje ume da mu se približi. Živi ne samo ono što je bio nego i ono što drugi jesu i što mogu biti. Njegove oči vide kako se život menja, ali su potvrda i onog kako je bilo, što se ponavlja. Ne može svom izvoristu da se vrati, a na izvoru je, vremenom je udaljen od njega. Njegov san združuje se sa smrću i životom: mrtav život i živa smrt. Život dobije tajan-

⁵⁾ M. Dizdar, Razmirje, Kameni spavač, str. 94—95.

stven vid smrti, a smrt jasnoću i pojmljivost života. Oblici preživeli sami se pokazuju u slobodnim poređenjima, imaju vrednost istine i legende, svedočanstva i poezije. Večna misao u kojoj se čovek otelotvorio delom, ispunio se istinom stvaranja koja je veća od istine smrti, dosegnuto postojanje. Veličina i lepota ljudskog. »Umetnost nije drugo nego stvaralačka pobeda nad ograničenošću i prolaznošću ovoga sveta i probijanje životu postavljenih granica i njihovo razmicanje i otvaranje drugog, još nepoznatog sveta, oslobođenje od tamnice mraka i preobražavanje tame u lepotu, a lepota je velika snaga, ona je spasenje sveta.«⁶⁾

Strah od smrti postoji i u pesmi, on nagoni »spavača« da govori, da se suprotstavi principu tame i zaborava. Objektivni karakter misli, potčinjavanje opštim zakonima, nije nadnica za gorčine ni ishodište iz ništavila. Pitanje se samo postavlja: kad neumrli »spavač« počinje da dejstvuje u stvarnosti i gde se završava njegovo prošlo vreme i biće? Kuda se dela prolaznost? Kako se izgubi ono što se nađe? Ako je pesma materijalizovana lepota, okamenjen govor o zlu koje je imalo dobro lice Pravednika i Nespine, prepoznavanje na dnu smrti, šta je večnost i zamena živog života?

Ima istina koje se ne mogu svesti na opšta načela. Poezija Maka Dizdara zahteva da se istražuje onako po čemu ona jeste, što je stvaranje njeno, a ne izvori i što ona nije. Da ta samosvojnost zasvetli mora se govoriti o njenoj praegzistenciji i principima po kojima ona postaje i postoji. Ne može se analizirati i objasniti teorijom vremena koje je van nje. Nema prave razdvojenosti između spoljnih oznaka njenih i pesnikovih osećanja. U međusobnoj su zavisnosti i razvijaju se uporedo na način koji ne može da objasni tradicionalna shvatanja o dvojstvu duha i materije, uzroka i posledice. Samo ako se uoče sinteze stvarnosti i nasleđa može se objasniti ono što je neobjašnjivo samo sobom, onim što je u pesmi i onim što je bilo u prošlosti reči. Ima stihova koji su danak nameri pesnikovoj, žrtvovani postali su mera teškoća i iskušenja koje je poezija morala da prevlada (poema »Povratka« u prvom redu). Ako se uporede epigrafi: »I molu vas ne nastupajte na me. Ja sam bil kako vi jeste, vi ćete biti kako

⁶⁾ Dr Miloš Đurić, O umetničkom stvaralaštvu i pesničkoj samosvesti, Delo, br. 3, 1964, str. 352

jesam ja«;⁷⁾ »A se pisa Vrsan Kosarić sužanj koji se ne raduje...«⁸⁾ i Dizdarevi stihovi:

ja sam bil kako vi sada jeste
a vi ćete biti kako sada jesam ja
(Zapis na dvije vode II, KAMENI SPAVAČ),

A ovo pisa
sužanj koji se ne raduje
Nek bude potonji sužanj
Čovjek potonji što izgubio nadu je
(Zapis o nadi, KAMENI SPAVAČ),

nije sve samo sobom rečeno. Vidljive su i zanimljive sličnosti, ali epigrafske formule, lapidarne i jezički lepo svedene nisu više samo zapis na kamenu. Kad Dizdar imenuje ne zna se šta treba da se odazove. Njegova simbolika je nekonvencionalna i u svojoj konvencionalnosti, neodređena u svojoj određenosti, nepoznata i u svojoj logičnosti. Bogumilski mit joj daje posebnu boju, ali je ne zatvara svojom estetikom, ne čini je regionalnom iako je bosanski duh njena prva i najveća vrednost. Magična priroda starostavnih zapisa transponovana je u novu pesničku stvarnost. Isto se može govoriti i o prepoznavanju narodne lirske pesme:

Suncem se je povezala
Mjesečinom opasala
U očima
Zvijezde gore

(Onemuštio, KAMENI SPAVAČ)

Parabolama Starog i Novog zavjeta Dizdar stvara svet u koji se može ući, iz kog se može izaći i pristupiti jednoj novoj svesti. Tako se »*Slovo o postanju*« ne svodi na prvu glavu knjige o *Postanju*, nego je polemika s Biblijom i svedočanstvo o stvaranju pesme. Simbolička mitologija pozajmljena iz Apokalipse i jevanđelja samo je mogućnost da se stigne na izvore tih značenja, a ne samo značenje. Optočena »četvrtom dimenzijom« nosi odjek bivših reči, a sačuvala se od

⁷⁾ M. Dizdar, Stari bosanski epitafi, Sarajevo, 1961 (zapis iz Kočerina).

⁸⁾ Zapis iz XV veka (Đ. Trifunović, Iz tmine pojanje, Beograd, 1962).

romantične retorike i maglovitosti. Sam pesnik iz mladih dana pokazuje šta je hteo a nije mogao da ostvari, puteve i značenja koja su se kasnije obznanila u susretu njegove poezije sa literaturom:

A moja je ovog dana kao krvavi barjak
Zakrvavila rana,
o nenadni bol, vrisak tihi za pravdu i bol u ovoj noći,
kad nema ni bočice za lijeka dana,
o vidovopoljska noći, o zlobe tvoje
vrište i prskaju kapi krvi naših rana
za tvoje obilne obroke

(Reportaža o njenim listovima duhana koji su
nekome postali zlato 8. VIDOVOPOLJSKA NOĆ)

Stvarni svet nikad nije gori od smišljenog i ispevanog. U njemu čovek ne nalazi radost, ali ne beži ni od svoje tuge. I mrtvi nisu van te zbilje ljudske, oni su samo kvalitet »druge« realnosti, potvrda da bolje stvarnosti nema. Ni sunce nije bez senke, a noć se mora saznati. Lanac nepovezanih akcija postaje čovekova sudbina. On uvek pronalazi svoj teret i zato Sizifa treba zamisliti srećnim. Sreća i apsurd su dvojstvo jednog bića.

Pogledi na postojbenost i korenitost pesnika Maka Dizdara mogu se razmatrati ne samo u odnosu na bogumilsku i narodnu književnost, parabole Biblije, nego i u odnosu na moderna kretanja poezije pre i posle rata. Idu napomene, beleške, objašnjenja, posvete, za njegovim stihovima. Prelama, asimilira, osmišljava novim kontekstom odjeke lirike M. Nastasijevića i srodnosti sa onim izvornim čuđenjem i preobraženjima A. B. Šimića, sa lelekom sebra Tina Ujevića i nebeskim prstenom V. Pope. Mogu se naći i drugi tokovi evropske moderne lirike, u prvom redu Eliotovo shvatanje pesme i tradicije. Takve analogije samo utvrđuju uverenje da je Dizdar samosvojni stvaralac. Tada najviše uspeva da pokaže svoje osobenosti, da se uzdigne iznad izvora i uzora, stvara pesmu o pesmama. Uspostavlja dijaloge distinkcija, obogati preuzeto poretkom novih odnosa i funkcija, značenjem autentične poezije. Traje u traženju istom i različitom istovremeno.

Posle pojave »*Kamenog spavača*« postalo je potpuno jasno gde su i kakvi su koreni poezije Maka Dizdara, koje je njeno osnovno pokretačko svojstvo. Bosanski narodni duh se otkriva u svim njenim vidovima, svuda se prepoznaje Bosna — teška i gorovita zemlja, vrletna i posna, hladna i gladna, prkosna i ponosna, sudbine njenih ljudi, njena istorija, iskustvo čekanja i stremljenja, otpora i nadanja, ukupnost bića i odnosa, »specifična povijesna postojbenost« posebnog i univerzalnog, ono što je bilo skriveno pogledu stranca, a vidljivo na svakom koraku (Zapis o vitezu, Krajina, Razmirje, Zapis o zemlji).¹ Na pitanja se dobiju jasni i čudni odgovori, uvek u granicama sveta i čoveka. Vera u bivanje, kamen, pesmu, u sve što je blisko i neuništivo, što u sadašnjosti prošloj i budućoj postoji. Samosvojne estetske vrednosti, mogućnost specifičnog i opšteg najsnažnije se izražava u jeziku koji ima lokalnu unutrašnju motivaciju doživljavanja sudbina.

Svet mrtvih se u ovoj poeziji posećuje bez uzbuđenja, kao u drevnim pričama o Gilgamešu i Odiseju, iz dubokih nacionalnih razloga. Za stihovima govori hor dobrih ljudi »krstjana«. Lirika poprima elemente plesa i formu muzike, neko

¹) Sve pesme iz zbirke *Kameni spavač*

praiskonsko dostojanstvo, paganski pobožno. Sva je u naporu prevladavanja razlike između bola i radosti, subjektivnog mišljenja i objektivnog značenja. Traga za zvučnom sadržinom, upravlja se prema njenoj strukturi. U analima narodnog života i jezika nalazi spregove povesnog i pesničkog, zvukovni sloj arhaičnog govora i moderni izraz. Srednjovekovna bosanska kulturna tradicija pokreće mnoge njene meditacije o dobru i zlu, krivici i kazni, poeziji i teoriji poezije. Hroničar i očevidac, pesnik u jeresi razuma i srca, u onome što potamnjuje sjaj i otuđuje dušu, otkriva bodlerovske analogije i određenja, stvara jedan red postojanja bez osobitih epiteta. Prisluškuje jasne i nejasne reči, uranja u simbole mračnog i nemušta značenja, pronalazi neizmerna saglasja svega što je bilo i što nije moglo biti, patinu i svježinu, blagost duhovnog i metaforu metonimija. Ekspresijom nastoji da probudi usnulo vreme i da u njega unese životnost zbilje. Stari običaji i stari stihovi, ljudi, iskrsavaju prisustvom. Pisac skida s njih trave i zaborave, pokazuje ih zapisom o izvoru i semenu, odlasku i štitu, časti i nadi, blagu i smehu. Odslikava minulo doba, njegove pesnike i filozofe, borce, robce i badce, pregnuća i smrknuća, poraze opevane i pobeđe bez slavlja, piše slovo o zemlji i vremenu, o nebu i čoveku. besede o rečima i psalme o svetlu, kletve protiv svega nasilja i molitve ljubavne i balade, poeme da ljudsko ostane ljudsko i neotuđeno. Reči mirne u nalaženju prenose kroz sveprisustvo trajanja poruke i želje, lepotu nadanja i rod, saznanje o večnom životu i smrti koja i sama sebe ubija negde u praznini, ostvaruju poeziju negacijama i slabostima, unutrašnjim protivurečnostima.

Dizdar poznaje bosanske baštine, posebno je izučavao svaki spomenik, svaki zapis. Izdao je dve knjige o kulturnom nasleđu Bosne i Hercegovine (*Stari bosanski epitafi*, Sarajevo, 1961; *Stari bosanski spomenici*, Sarajevo, 1969). Iako nije prvi u tom pionirskom poslu, postao je jedan od najosvedočenijih istoričara starobosanske književnosti. Nastoji da razreši »bosansku zagonetku« o poreklu i prirodi sreće i stvaranja. Istražuje bogumilsko shvatanje, lapidarni duh jezika u spisima, poveljama, zapisima, obrednim tekstovima od kraja dvanaestog veka, razmatra naučne rasprave o toj građi, sistematizuje i ocenjuje estetskim merilima, određuje njeno

mesto i značaj u bosanskoj kulturi. Na jednom mestu u *Dnevniku* Dizdar je zapisao, a to se može shvatiti bez preterivanja, da sve hercegovačke nekropole poznaje »kao svoj džep«.² Obilazio ih je kao dečak i molio da padne kiša. Takva viđenja za njegovu poeziju su možda važnija od onih kasnijih susreta kad je dolazio da ih vidi zbog pesme ili nauke. Žali što novo vreme omalovažava i ruši mitove koji su ispunjeni istinskom poezijom: »U naše vrijeme razbijanja feudalnih shvatanja i kapitalističkih okova uništeni su i mnogi mitovi. Zato što su sputavali naše koraćanje. Ali u tom procesu razbijanja lažnih svetinja omalovaženi su i neki interesantni mitovi i legende, predanja krcata poezijom i životom«.³) Nijedan savremeni umetnik nije imao snage da se tom originalnom mediju tako i toliko posveti, da neusiljeno i jednostavno govori samim počecima pesničkog jezika, a pokušaja je bilo: u literaturi S. Kulenović, V. Popa, B. V. Radičević, N. Idrizović, u slikarstvu L. Vujaklija, Ž. Marjanović, H. Kujundžić, H. Lukovac, M. Berber, u muzici akademik Vlado Milošević. Bliskost arhaičnom stilu često je toliko velika da se ne zna šta je preuzeto a šta iznova spevano. Neke pesničke sinteze zvuče kao zapisi starih knjiga, dok se za stihove iz literature često pomisli da ih je Dizdar napisao. Prošlost daje svoje oblike sadašnjosti, sadašnjost prošlosti svoje značenje. Time se ne umanjuje značaj i samosvojnost ni jednom ni drugom vidu postojanja. Filozofska neomanihejska dimenzija i istorijska perspektiva nalaze se u sferi vrednosti dela, predmet su suđenja, a ne saobraćenje pesme uzoru ili vremenu pevanja. Pesnička poruka ne može se uvek razložiti na pojmove koji u sebi nose svoje autonomne tajne i zakone. Vlast nad ljudskim duhom, vid pobijanja nesvesnog, nije pokoravanje, ovladala je i odvojila čoveka od univerzuma i od jednog dela njega samog, od onog dela u kome vladaju sile nepodložne razumu. Ne pruža dušama spasenje, pokazuje nesklad između zahteva i ograničene ljudske egzistencije. Tako je ova lirika još od svojih praisvora bila usmerena putevima moderne poezije, dovodi do zaključka da se ne gleda iz dalekih vremena ono što se ne može videti izbliza, da se prošlost ne predstavlja iskrivljenim likom sadašnjeg. Pesma

²) Život, br. 4, 1960, str. 275.

³) Ibid, str. 276.

i biografija pesme usmeravaju rasuđivanja, omogućuju i treći vid ocene u kom se novo značenje vidi u starom, a preko novog saznanje prošlo. Dostignuti vrhunac dubinom, to je suština koju stvaralac želi da dostigne. Prelaz iz mrtvih vremena u zbilju reči je neko kretanje mirovanja, svest života i njegova manifestacija. Predanje je ogledalo sadašnjeg, stvarnost i refleksija, metonimijska metafora, zamena starog za novo, vidljivog za nevidljivo. Proces pokazivanja i postojanja. San »kamenog spavača« poseduje prošlo i svako drugo vreme, uvek može da se odstvari oblikom povesne, prisutne i buduće stvarnosti. Iz onog što nestaje nastaje pesma, bezlična i hladna. U pozadini metamorfoza je uvek racionalan i emotivan govor, simbolični posrednici, trag vanvremenskog, nadstvarna stvarnost koja opominje da vremena nema i da ga neće biti. Samo oslobođenje bola bolom može da opstane — transcendentno pesnikovo osećanje sveta u kome čovek sam sebe doživljava, prepoznaje lepotu i veličinu. Ispod lirskih melodija je stvarnost i istina života koja se uzdiže do pesničke istine, obnavlja u preuzetim mislima stvaralački akt, ponovo stvara istine koje su samo psihološki stvarne. Težnje i tajne savremenog sveta su u »razgovoru« s kamenim spavačem, tom pesničkom solilokviju osluškivanja i interpretacije zapisa, poistovećivanje sa sobom otkrivenim, prepoznavanje ljudskog iskustva u baštinama dedova, kako bi Andrić rekao u »*Razgovoru s Gojom*«. Dizdar silazi u grobove vremena da bi otkrio lice života. Oblikom ljudske misli koja je nastala iz tih susreta i razgovora razrešava zagonetna ćutanja i nejasne mene gorčine, zaziva nove odnose i svetove, pamćenja reči koja su »poslednji izraz svih misli i najjednostavniji oblik svih nastojanja«.⁴⁾ Peva pevanu pesmu. Materijalnom večnošću kamena i stvaranja uspostavljen je red i potvrđen zakon, mostovima od ljudskih ruku podignutim prema suncu korača ljubav i pesma. Prevaziđen uslov prolaznosti smerno i stoički svedoči o trajanju i prolaženju. Druge i veće istine nema ni u životu ni u poeziji. Onog trenutka kad se »spavač« odkamenio postao je pravo na život, osvedočenje onim što je uvek bilo u kamenu, a da time poezija ne negira samu sebe u sadašnjosti. Nevidljivim sponama zapisi povezuju mit i realnost. Prošlost se ostvaruje u projekcijama izvan sebe, a

⁴⁾ Ivo Andrić, *Ex Ponto*.

sadašnjost dobija dimenziju življenog života. Misao o prolaznom našla je protivmisao — večnost sna. Na toj ravni seku se linije stvarnog života i odigrava drama sveukupnog ljudskog postojanja, ponavljanje bola neprebola. Baštine se ne nasleđuju, one su sastavni deo stvaranja, sećanje i modifikovanje opšteg prema pojedinačnom, prožimanje vremena, uklapanje starog u novo i novog u staro. Sadašnjost menja prošlost a prošlost sadašnjost, kontinuitet celine obuhvati sobom sve individualne posebnosti. Eliotovski odnos prema nasleđu, prema tradiciji.⁵⁾ Pesnik označava svet u promenama, otkriva dok stvara, stvara ponavljanjem, izražava veze između vremena i reči, između zvuka i pokreta, »razdaje se«, kako kaže Dizdar, poništava svoju ličnost, depersonalizuje se, saobražava i stupa u nove odnose. U dijalozima starog i novog svest o prošlom ne umanjuje estetsku vokaciju, gledanje unazad i unapred istovremeno označeno pretvara u ono što označava, poveže unutrašnje i spoljno, postojanje stvari i bića, stvara sintezu prirodnih i veštačkih struktura, jedinstvo umetničkog i stvarnosti, mogućnost kontemplacije i postojanja. Autentični simboli ne mogu se prenositi iz jednog oblika u drugi, polivalentnost njihova neprevodiva je u druge vrednosti. Individualna svojstva jedne poezije potvrđuju se svojstvima druge. Tu počinje i nastaje novo pesništvo koje deluje na nekoliko planova, između istine legende i okamenjenog sna, na razini savremene stvarnosti i budućih oblika. Njegove male kompozicije, balade i poeme, ostvarile su potpuno jedinstvo stvari i zbivanja, vremena i reči, dovršene one ne zatvaraju delo. Svojom idejom nose zametak za nove pesničke poduhvate.

Opštenja sa bogumilskom etikom i estetikom potvrda su da svi putevi u nepoznato nisu pred pesnicima, ima ih i za njima, za njihovim pesmama. U nastojanju da približi i pomiri racionalističku i simbolističku poetiku Dizdar je nalazio nova stilska svojstva, shvatanja i kazivanja. Stalno izgrađuje svoju pesmu u oblasti mišljenja, oslobađa je jednostranog i površnog. Ne iskrivljuje tuđe reči da bi potvrdio ispravnost svojih, da bi opravdao svoje bavljenje poezijom. Odražava snagom izgrađenih oblika. Nekim njegovim rečima ne može se verovati, ali i tada one se otkrivaju kao proste istine, kao

⁵⁾ T. S. Eliot, Izabrani tekstovi, Beograd, 1963, str. 35.

nešto što se mora imati na umu iako se ne usvaja. I kad se ponavlja on je nešto drugo, ponavljanjem dostiže izvornost, otklanja površne utiske, pokazuje ono skriveno; menja iskaz i izraz, traje u tim promenama. Preuzete misli mogu se opet upotrebiti za novo stvaranje što jedna grupa najmlađih pesnika Bosne i Hercegovine, napojena Dizdarevom pesmom i poetikom, nedvosmisleno potvrđuje. U novoj sferi, na ma kom stupnju upotrebe, značenja za sobom ostavljaju trag koherentnosti. S njima su uvek moguće pesničke transformacije osmišljene u jednoj drukčijoj funkciji. Prošle reči u novom svetu imaju druge veličine i dužine, druge odnose i vrednosti, nova prozračenja i odjeke. Poistovećenja su dublja od predstava o razlikama, ne zahtevaju posredovanje načela participacije.

Sve ono što je u bosansko-hercegovačkim krajevima od dvanaestog do dvadesetog veka stvarano, rečju i životom oblikovano, što je odolelo vremenu, što pamti i peva, uzbuđuje formom i sadržinom, što je nadživelo vreme, pomaže Dizdaru da progovori jezikom svoje ličnosti. Na ukrštenim putevima njegove poezije vidljivi su motivi lirske narodne pesme, oblik njene strukture; stih jednostavnog kazivanja nosi sobom tragove dalekih običaja i shvatanja, govori kletvom i molitvom, uspavankom i baladom, epitaфом i gnomom, dijalogom sa svim bogastvom njegovih spoljnih i unutrašnjih polifonija, razlikama u stepenu osećanja i misaonosti. Razgovara nebo sa zemljom, duh i telo, kamen sa zvukom, dobro i zlo, čovek sa sobom i drugim ljudima, moguće sa nemogućim, stvari i bića, težnje i potrebe. Napaja se sa čistih izvora i tajanstvom umotvorne reči. Pisac zna kako da svoj pesnički iskaz jednostavne lepote ispuni sadržinom, da nađe ono značenje koje je samo sobom nemušto i ubojito. »Moja ljubav prema našoj narodnoj lirskoj pjesmi nije obična pasija, strast koja dolazi u časovima odmora, recimo: uz čašu vina i pogled na raskošni pejzaž proljeća. Ona je sastavni dio mog svakidašnjeg interesovanja za riječ i zvuk, njihovog organskog vezivanja za ljepote drevnosti i mogućnosti razvoja u jednom sutrašnjem vremenu, o kome, da iskreno priznamo, osim saznanja da ćemo moći da napustimo Zemlju i ne znamo mnogo više.«⁶ Poetsko blago narodne lirske tvorevine naučilo

⁶) M. Dizdar, Dnevnik, Život, br. 6, 1960, str. 447.

ga je kako da misli i peva, kako da oseti duh drevnosti i tajanstvo lepote, da nađe i nauči svoj govor. »Njen glas dolazi nam iz dubine prastarog, drevnog, neshvatljivog. I baš zahvaljujući toj pjesmi mi možemo da osjetimo duh i dah drevnosti, možemo da predočimo sebi odnose iz patrijarhalne sredine kao i način života i mišljenja kakav je bio davno i juče. Danas je ta pesma, manje-više sa sebe zbacila sve svoje utilitarističke primjese i blista čista kao biser koji smo izvadili iz školjke sa dna tajanstvenog mora. Njen izraz je precizan, koncizan, blizak. On i danas može da bude uzoran. On je u stanju da polučiti takve ekspresije da poetske igre modernih pisaca, naših savremenika, mogu da nam izgledaju manje uspjele, isforsirane, nevješte, ako ih uporedimo sa nekim našim pjesmama, zagonetkama i poslovicama«. ⁷⁾ Lirske strukture, ponavljanja u kojima se čuje eho sadržaja različitih po mestu, intonaciji, funkciji, po susedstvu reči i stihova, slični i isti počeci i završeci preuzeti iz teorije lirske narodne pesme, daju Dizdarevoj poeziji oznaku individualnog i opšta svojstva stvaranja.

Jednom i ljubav mora da se dogodi, da se pretoči u sunce, da se vrhuncima dohvate dubine. Dolazi kao i druge neminovnosti, kao odziv krvi i misli. Bez nje se ne može, ni dana ne bi bilo. Sva je u pokretu sretanja i strepnji. Sama se sobom iskovala:

Jednom i to treba da počne

Treba i to jednom da se svrši

Jednom valja već popeti se na vrhunce

Da bi se uhvatile dubine

Jednom već treba se pretočiti u sunce

(Onemuštio, KAMENI SPAVAČ)

Poema *Onemuštio* predstavlja sintezu motiva bosanske ljubavne pesme, odslikava ljubavni zanos od koga zaboli glava, dugo čekane sastanke i tragična ishodišta, istorijsko vreme i socijalne uslove u kojima se taj vid pevanja javio. Ima neku epsku potku u glasu, u osećanju i motivu. Kao i sve oblike narodnog stvaralaštva i nju karakterišu mnoge vari-

⁷⁾ Ibid.

jante i ponavljanja. Pesnik joj se vraćao nekoliko puta i svaki novi susret za sobom je ostavljao nove stihove. Nosi odjek sevdalinke i zakone i ognjeve epikurejsko-hedonističke filozofije života koja je obojena orijentalnim koloritom. Sva je izmaklo nadanje, ledena tišina u stopama tuđih dolazaka. Ni pitanja ni odgovori, samo nemi bol. Ništa više što bi podsećalo na sevdalinku prema kojoj je pesnik godinama ostajao hladan. Ni razlozi Tina Ujevića da je prihvati nisu bili uverljivi.⁸⁾ Morale su da prođu godine dok nije postala klik jezika u potrazi za daškom topline, za svetlom, sazrevala je u čežnji dok se nije prometnula u reč čiju je lepotu čuo i video u ritmu kola, uz udaranje u tupan, kad ga je veselje seoskih svatova na ulici vratilo u doživljaje detinjstva, čisto viđenje raširenim očima. Neposredni utisak nije mogao da potre iz sećanja »nenatrunjene« pesme što ih je pevala majka, sestra, devojke iz susedstva, ono odbacivano što se nije dalo zaboraviti: »Nenadni susret sa seoskim svatovima, njihovom radošću i pjesmom, otpretao je negdje duboko u meni, ispod pepela stoljetnih dana, neko tajno, odbacivano i zaboravljeno, a uvijek prisutno i drago blago, svjesno skriveno: rudu jednog zvuka zbog koga sam začepljao uši, ljepotu boje kojom sam daltonistički postajao hladan.

Bio sam zaplijenjen, zatravljen. Narodni stih natjerao me da nešto kasnije kad sam ga dobro upoznao i proučio da i sam uskrsnem neke njegove vječne motive u svojoj vlastitoj stvaralačkoj groznici i praksi. Tako je nastala pjesma o Gorčinu, ljubavniku čistog srca iz dubine srednjovjekovnih bosanskih šuma čiju su vjerenicu Kosaru ugrabili »robci« i prodali na nekom stranom trgu bijelog roblja, negdje u Carigradu, Veneciji ili Granadi. Tako je nastala i jedna druga pjesma, poema o mladiću koji se konačno odlučio na prosidbu, a voljena djevojka se udala za drugoga, kada je stigao pred njenu kapiju (Onemuštio).⁹⁾

I »Uspavanka« je oblikom i duhom sa narodnih vrela. Sva je okrenuta budućnosti. U njoj se živi i prošli život. Produženje ljubavi i radosti, tuge i bola. Biološka potvrda večnosti u kojoj se magijom reči utiče na ishod trajanja. Cela zbirka »Kameni spavač« je jedna velika i duga uspavanka

⁸⁾ Ibid, str. 451.

⁹⁾ Ibid.

u kojoj se pojednostavljenim emocijama uspavanke i detinjstvom bosanske kulture projektuju budući oblici života; uprošćenom slikom zbilje i dramatikom vizije uspavljuje »nespine« i »gorčine«.

Poniklo iz određene društvene stvarnosti dualističko shvaćanje se u mnogim svojim manifestacijama pokazivalo u vidu protivurečnosti. Onako kako su živeli jednostavno bogumili su tako i mislili, na svoj način, kako drugi nisu mogli. Silogizmi njihove jeretičke reči, koja misli kako da ne kaže ono što misli, govoreni su kao usmeno predanje, od uha do uha, ćutanjem. Odbacuju idole i molitve. Neprestano su se u svakodnevnom životu susretali s pitanjem: ko ustanovljuje zle zakone? Nisu mogli niti su znali da objasne bivanje drukčije nego kao izraz iskonski nespojivih suprotnosti koje su u sebi nosile zametak sumnje o poreklu i ciljevima života. Zdravom razumu i prirodnom rasuđivanju nametao se zaključak o nesavršenstvu bića i dela.¹⁰⁾ Ni struktura nekih Dizdarevih pesama nije daleko od starozavetnih mudrosnih knjiga i apokaliptičnog kazivanja. Sjedinjuje lirsko razmišljanje s jednom većom dozom epskog i dramskog. Bez poznavanja Biblije neki stihovi i simboli ciklusa »Radimlja« iz *Kamenog spavača* ne bi se mogli osmisliti. Sintaksičko siromaštvo biblijsko poučilo je pesnika kako da svoje umetničko znanje smesti u malo reči s velikim mogućnostima asocijacija. Nema bogatstva glagolskih oblika, ni prezenta: ili prošlo ili buduće vreme. Nema zavisnih rečenica, samo naporedne koje su za slobodu mišljenja, bez slika, duhovne sadržine. Apstraktne pojmove procesa podobravanja zla predstavlja antropomorfnim oblicima. Poredak reči i paralelizmi misli pomeraju se u celosti ili delimično, ne teku jednolinijski nego spiralno, po koncentričnim krugovima. Prvo se nešto nagovesti pa se to razradi u drugom stihu ili drugoj pesmi, sa različitih udaljenosti posmatraju se iste činjenice:

I kuga bi i rat i glad pa žvatasmo jezike svoje od bola
I davasmo ruke svoje i davasmo vrelu krv i srca gola

¹⁰⁾ Opširno o tome u knjizi A. Babića, *Bosanski heretici*, Sarajevo, 1963.

Želeći smrt al smrt nam se nikako nije dala
Tražismo smrt al smrt je od nas bježala
Jer je vrijeme blizu

(Radimlja — Vijenac, KAMENI SPAVAČ)

Osnovno biblijsko jezgro¹¹⁾ pesme razvija se i proširuje u svetlu novih refleksija, modificira se dok se duboko ne ukoreniti u vreme i tlo na kome egzistira, dok ne poprimi pesnički način govora. Tako se Dizdareva poezija ne samo inspiriše starim knjigama nego se produžava u njima.

I neka poređenja sa lirikom Momčila Nastasijevića su potrebna i korisna za određenije i bolje shvatanje lirike »Okrutnosti kruga« i »Kamenog spavača«. Ne samo po tome šta ta poezija jeste, nego u prvom redu po tome kako je nastajala i postajala, do pesničke biografije. I jedan i drugi pesnik sporo su se razvijali i menjali. Još nisu dovoljno izučeni, ni dovoljno poznati. Ne nose pečat pesničkih struja vremena u kome se objavljuju. Ustanovljuju u racionalnoj pesmi nove vrednosti. U prošlosti plemenskog jezika nalaze sazvučja među rečima i prelive smisla, prikrivene i zaboravljene odsjaje. Složenost lirskog kazivanja nije proizvod naravi nego izraz jednog drugog nastojanja i rada, shvatanja, pevanja. Učenici simbolista uzimaju reč po reč i u njima traže najčistije zvuke, čaroliju pokreta, treptaje tamnog svetla. Po folklornom impresionizmu, načinu kako se pesme vezuju za spoljni svet, po onome koliko je u njoj zavičajnog kolorita i bola izraženog tradicionalnom, arhaičnom narodnom leksikom, pojedini lirski krugovi i jedne i druge poezije mogu se razumno staviti u srodna kretanja i odjeke. U neproходу i neizrečju se otvaraju putevi pesme narodne i avangardne istovremeno. Molitva i tužbalica, sakralna i svetovna beleži ono iznad i ispod misli, poverava se kamenu i zvuku koji u njemu ćutanjem traje. Kazuje humanističku reč za čoveka čiji je život pun ozleda telesnih i duhovnih. Dizdarev »nospina« sličan je »nepočinu« poezije Vaska Pope, poeziji stvari i pesničkog odlaženja i udaljavanja od sebe. Ironija osmeha prikuplja događaje i oživotvoruje ih u efemerne nadstvarne emocionalne igre. Strukturalna i fenomenološka deskripcija desimbolizuje i odstvaruje, više izaziva estetska uzbuđenja nego što implicira intelektualna saznanja:

¹¹⁾ Otkrivenje Jovanovo: (XVI, 20), (IX, 6).

Gdje da te nađem zoro gdje mòro gdje čudo
 Tebe kada zađem što opet te pratim
 Lûdo
 Tebe
 Na čiji šum kao ukopan što stojim
 I ne znam da dišem ne znam da sričem ne znam da vičem
 I ne znam da brojim Ne znam ne znam ne znam
 Ti čiju sjenku opaku i meku
 Nijemo zato lažem
 Kuneći kad kumim
 Kumeći kad
 Kunem
 Gdje da te vidim Nevide

(Igra trideset i treća igra gruba, POEZIJA)

Na prvi pogled vidljive su sličnosti i razlike. Dizdarevi stihovi se slušaju u prvom redu, slika je u pozadini. Prozni jezik u svom objektivitetu nije izgubio lirski smisao, emocijom minimuma razluči poetsko značenje od teorije i analize, doživljava svoj preobražaj u unutrašnjem dijalogu. Kod Pope slika nosi sa sobom sva spoljna obeležja predmeta, pa tek onda dolazi dejstvo misli.

Nesumljivo postoje dijalektički odnosi između društvene strukture stvarnosti i sistema mišljenja. Ipak mišljenje nije samo posledica ili rezultat stvarnosti. Poezija »*Kamenog spavača*«, »*Okrutnosti kruga*«, »*Plivačice*« vezana je u prvom redu svojim stvaralačkim zakonima pa tek onda zakonima građe koju transponuje. U samom obliku umetničkog postupka sazrevaju uslovi za novo osmišljavanje starih sadržaja. Sve je podređeno piščevoj tački gledanja koja ne isključuje ulogu književne tradicije. Lični odnos, doživljaj i doprinos je svuda između stvaraoca i baština, i kad je delo »bezlično«. Ljubav za prošlo nije glorifikacija prošle stvarnosti. Poesma se projicira na svoju sliku i priliku, izražava sebe i kad govori literaturom. Ne iskazuje bučno i nametljivo svoje vreme, ali je u tom obezvremljivanju sva u njemu i s njim, ne odriče se svoje društvene funkcije: »Činjenica je da mnogi teoretičari i zagovarači krajnjeg individualizma kao da neće da vide, zahvaljujući ponavljanoj laži koja postaje istina, ili stvarno i ne vide, da je poezija i pored uslovljenosti dubinom svojih

ontoloških korijena, pa i iz njih, u jednoj razvojnoj i u krajnjoj konsekvenci, društvena pojava djelovanja i da su njena ostvarenja društvena pojava i istorijska činjenica, da poezija nalazi svoja rješenja i razrješenja pomoću života i u životu, pa i onda kada ona ne izražava svakodnevni život.¹²⁾

Pesma se još konkretnije angažuje u osvajanju »bistrina«, pokazuje se na zadatku dana i sutrašnjice:

Prošao je dakle prvi veliki rat
Prošao i prošli
I nastalo
vrijeme
već
buduće

Sve pakosti i čavle s ružama i kikotom zajedno unijeti
treba u naše čitanke
da zna se kako ni ruže samo nisu cvjetale nam
kako ni čavli u jagodicama svakodnevnim nisu ubili nas
No nije dosta
za istinski klik
samo to
Preostaje nam da osvojimo za sve vode što ih na sve
strane sa svih strana još mute
više bistrine za gledanje u duboko
preostaje nam da otopimo ovaj kamen na srcu
(Maslina, OSTRVA)

Veoma je mali broj stihova u čijim se uopštenim tvrdnjama ne može prepoznati savremeni čovek, prepušten sam sebi, ostrvljen i otuđen u odnosu na društvo a narcisoidan u odnosu na svoju ličnost. Određuje se više opštim filozofskim temama nego ličnim doživljajima. Misaono dno poezije spušteno je u dubinu, nema unapred određene teze ni utvrđenih okvira. Ne govori se po zaduženju nego po ubeđenju, značenjem, vizijama i sudbinama. Gorčin je izjednačenje vremena, ali i jedan autonomni svet.

Pesma unutrašnjim misaonim postojanjem obogaćuje nasleđe na koje je svako vreme ostavilo svoj trag. Po nekom utvrđenom redu pronalazi izgubljene reči, određuje njihove

¹²⁾ M. Dizdar, Dnevnik, Život, br. 6, 1960, str. 649

vremenske koordinate i značaj, razrešava tajne na nekoj usputnoj stanici stvaranja pomoću aksiomatike srodnosti i antinomija. Obrada pesničkih sadržaja prestaje kad prestane i dejstvo »divlje misli« predaka. Koegzistiraju značenja i uzajamno se prožimaju, formiraju stih istovremeno sintetički i analitički, koji ide u jednom i drugom pravcu, ne razdvaja trenutak u kom se delo kreira od trenutka u kom se razmatra. Pesnička struktura ima jedno svoje »pre« i jedno »posle« između čijih funkcija nema granica. »Spavač« — personifikacija vremena — je izmirenje razlika koje pored stvaralačkog imaju i teorijski karakter, pomoću njih se realnost može sagledati iz više uglova. On je samo jedno govorno lice koje otkriva prirodu jezika i mišljenja, sporazumeva se sa drugim stavovima. U svakom obliku pesnička misao može da se bavi sama sobom. Čovek po njenim putevima pretekne sebe i vrati se u prošlost. Ali to nije nien pravi smisao. Nadgradnja nije rekonstrukcija pamćenja. Kad valorizuje prošlost ne čini to na račun sadašnjosti, ostaje u vremenu razmatranja i traganja. Više je izraz jednog unutrašnjeg sveta nego odraz iščezlog. Ona ne sme da izgubi više nego što dobije. Posmatrana sa odstoianja vekova umetnička istina postaje složeno jedinstvo u razlikama, pri čemu praznine nisu brojnije od ispunjenih mesta. Sve se povezuje u harmonije koje su svedoci jedne autentične poezije o tragičnom ostvarenju ljudskog. Ta misao sinteza onog što je rečeno o životu i smrti na Istoku i Zapadu, javlja se kao komponenta koja je sama sobom, po svojim unutrašnjim zakonima, bila jaka da se ne zaustavi, da se ne podredi uzorima, jer i sama suština umetnosti na koju se ugleda je protiv podražavanja. Potpuna sloboda čije se značenje ne može svesti na manire vremena. U njoj se začinju i kroz nju struje žive snage života. Sva je u bezglasnoj igri usaglašenih pokreta koji svom izvoru na reljefima Radimlje ne mogu da se vrata. Obasjana nekom prošlom svetlošću deluje dematerijalizovano kao pojeve tihog i zaboravljenog sna:

Kroz dane kroz godine kroz stoljeća hodimo za suncem
visokim

kroz kamenje i šume ledenog gorja onog
S morom na grudima sa zorom u zjenama srljamo slanom
gorkomodrom morju

SLOVO O ČOVEKU

»Osnovno pitanje ovog južnjačkog nesmirenog i nemirnim traženjem zavrbovanog pjesnika, jeste: oslobođenje čovjeka od njegove osuđenosti i otuđenosti, njegovo vraćanje na pun i stvaran i stvaralački život«.¹ Odbrana humanizma, vraćanje čoveku njegove ljudske suštine. Dizdara zanima duhovna kategorija čovekova na zemlji, prostoru i vremenu.

Zatvoren u meso zarobljen u kosti
Pa će tvoje kosti tvoje meso bosti

Otrgnut od neba želiš hljeba vina
Kamena i dima samo ima svima

Od te ruke dvije tvoja jedna nije
Ko da jedna drugu

Hoće da pobije?

(Slovo o čovjeku III, KAMENI SPAVAČ)

Dvojstvo je u samom čoveku pravedniku, tom palom anđelu. Stvoren i sam sobom zatvoren, zarobljen u telo (»inclusi in corpore«), u meso, kosti, krv, misao, u srce, mozak, snove,

¹) R. Trifković o M. Dizdaru, Savremena poezija BiH, Sarajevo, 1961.

između spoznaje i moći da menja. On je večito sećanje neo-stvarenog, sećanje na praegzistenciju, u stalnoj je težnji da se oslobodi, da krene novim tokovima »kola bola«. Ni prvi, ni poslednji traži »kamen mudrosti«, ishod koji ne bi bio ništavilo, koji bi misao prosvetlio delom, a delo telom. Kako se osloboditi relativiteta i iskustva, kako ostvariti razum, odrobiti srce, ispuniti se svetlošću, kako se odtamniti i odstvariti? »Slovo o čovjeku« nije ispevano do kraja, više je na planu razmatranja nego na planu pesme, traktat o čovekovom biću i nedovoljnosti.

Čovek je misao koja se ne gasi, luča tamom obuzeta, kako bi rekao Njegoš:

Mi smo iskra u smrtnu prašinu!

Mi smo luča tamom obuzeta!

(P. P. Njegoš, LUČA MIKROKOZMA)

Muči ga antinomija smrti, dve prividno protivurečne istine. Postoji li prerodstvo, što je smrt? Da li se iskra života gasi? U čemu je njeno poreklo? Postojanje se stalno obnavlja i traje u stvaranju. Ima dva plana, dve večnosti, telesnu — ograničenu, za koju se živi i mre, i filozofski plan, kosmognijski, pun nepoznatog i nesaznatljivog, koji je delo nekog višeg zakona i reda, izražavanje suprotnosti, bez početka i kraja. Analize te misli vode u suštinu poezije, na njene izvore u samom pesniku. Tako se dolazi do umetničke istine koja nije slučajnost nego sastavni deo zakona večnog. Materijalni svet nerazumnih i nepravednih odnosa je izraz iskonskog dvojstva dobra i zla. Elementi duha, svetlost i dobro, zarobljeni materijom ne postoje svojim savršenim, čistim oblikom. Samo ako se oslobode utamničenja i pritiska materije mogu da se ovekoveče. Čovek, luča »malog sveta«, umanjena slika njegova, proizvod je dveju suprotnih tvoračkih sila. Ustanovljuje zakone i nastoji da se obasja svetlom, traži saglasja, nalazi dušu dobrote i u zlim stvarima, oznaka je za tajnu i poznatu istinu. Baca svetlo tamo gde je i ljudskom životu tmina. Zaseče vreme duboko, prepoznaje u njemu podvodne grebene stvarnosti i opšte zakone.²⁾ Davnašnji mit ne zamenjuje za život oko sebe. Ne aktuelizira ga nego njime imenuje

²⁾ Opširnije u citiranom delu A. Babića.

autohtonost svoje stvarnosti. Stalno traži sreću a nalazi pakao. »Sreća se nužno rađa iz otkrivanja apsurda. Možda. Ali se događa da se osećanje apsurda rodi iz sreće«. ³⁾ »Slovo o čoveku« ne peva narcisoidnu hvalu telu ni ode duhu. Čovek tiho i setno oseća sebe rušenog i slavljenog, razjeden i razjedinjen ne može da se prepozna i sastavi. Gleda zemlju u kojoj je ratovao često i protiv sebe samog. I nebo koje nisu opevale ptice. Gleda i ne može da se vidi. Živi kako mora i kako neće. Šta mu je ostalo da učini, a koliko je bio? I snove i javu doživljava pogrešno. Ni melanholiije nema u malim rečima pesme. Sve jedno prema drugom: zemlja — čovek — reči. Menjaju se oblici i boje, a tuga je uvek ista, samo čuđenje, sivo bezglasje refleksije, teško pisano slovo o čoveku. Materijalizovano do okamenjenja, bez straha svuda nalazi ljudske kosti, stvarne i obične: škrgut zuba, lobanje, rebra. Ljubav se uvuče u njih i zebe dobra reč — gorka i suva, ne može da se nahrani snom, da rodi antibol. Svako slovo »kolo bola«, fizički doživljaj se obnavlja, zabeleži sve kako jeste, bez crnog zvuka i jauka — zatvoreno i zatrovano delo: otrgnuta i opustošena misao, obezvređeno osećanje, ludi zanos jada, žilište zla i ročište smrti. Bez očaja očaj, bez pesme pesma. Praznina veća od sebe same, a čovek u svojim granicama. Ističe poezija onde gde se ne očekuje, hladna, ali stvarna. Prodire više u zemlju nego u dušu, u vreme, gleda s druge strane, vidi svojim i tuđim okom, kad je kamen, dim, kost i kad srce daje. Sve deo po deo, od zemlje do neba, predmeti, pojedinosti, želje, ljudi — ono što se ne može potpuno uništiti ni prećutati. Telo je postalo delo koje će odbraniti čoveka. Pesma će izmisliti nove vidove postojanja. Govori rečima i sudbinama, njena anatomija jednaka je anatomiji tela, stanje biološko i duhovno, zahvat i zahtev telesni i umni, niz meditativnih slika jednog življenja i sna koji je čulno građen. Refleksivna alegorija prosledi se do kraja, nije plastična nego vid misaonog saznanja, više proces nego spoljna oznaka. Neko novo kazivanje lirskog epskim, nov oblik mišljenja i pevanja. Tema tela prenosi se iz pesme u pesmu, organizuje se na tom putu i nastavlja, dovršava i otvara za nove stihove. Svako »slovo« ima svoj početak van sebe i

³⁾ Tako M. Dizdar vodi dijalog s Kamijevim delom u svom Dnevniku, Život, br. 1—2, 1960, str. 192.

kraj u nekoj drugoj pesmi i redosledu. Put do »Trećeg« slova vodi preko »Petog«. Drukčije se ne može razaznati onaj glas misli kad telo zapišti. I jedno i drugo »slovo« osmišljavaju se ciklusom »Slovo o nebu«, naročito pesmama »Pravednik« »Kolo bola«, »Sunčani Hristos« (Kameni spavač) i knjigom »Okrutnosti kruga«.

Kosti izuzete iz »konteksta« tela hoće da se osmisle ponovnim postojanjem, žive neku samostalnost na ivici smisla, u sumraku poraza kao u »Nepočin-polju« Vaska Pope. Tako otuđene one su opet deo ljudskog, opredmećenje koje ne izdvaja tugu od radosti nego ih vraća prapočetku kada su i smeh i bol bili jedna istina. Dvojstvo, prelaz duhovnog u telesno i telesnog u duhovno, je i mogućnost da se čoveku vrati njegova prava smislenost. Dizdara ne privlače stvari same po sebi nego u zavisnosti s bićem. Pantomima predmeta ima ljudsku narav. Kosmološko shvatanje »oslobođenja«, utemeljeno još 1936. ideogramom »vidovopoljska noć«⁴⁾ u kome se prepoznaju mračne sile i razrešenja, predstavile se u prostom odgovoru i običnom pitanju:

U tom kolu bola ni potonj ni prvi
Igriše si strvi i ročište crvi

Zaplijenjen od tijela greb za sebe djela
Kad će tijelo sâmo da

Postane djelo

(Slovo o čovjeku V, KAMENI SPAVAČ)

Iza stihova je sagovornik i neka nevidljiva scena, pozorište u kome se dijalog vodi. Čuje se samo govor ispunjen poezijom drame, zgusnut, izjednačen sa trajanjem. Uskrsnuće reči koje su živele kategorijom smrti. To nije traganje za pravim oduhovljenjem, već nastojanje da se živi u smrti, da se postojanje obeleži delom. Jednom kad se život začne njemu nema kraja ni svršetka, ostvaren je za sva vremena, nije prošla budućnost nego prisustvo koje onim što jeste imenuje i ono što je bilo i ono što će biti. Određenja se svode na fenomenološko uve-

⁴⁾ Naziv prve knjige Dizdarevih stihova objavljene u Sarajevu 1936.

renje da pesma ima svoje ishodište i stvarne mogućnosti realizacije »u stvarima netaknutim«. Kao onaj raskovnik iz narodne poezije pesnik nemuštom čarolijom govora razračne tamu zaborava i pamćenja. Otvari je da bi se objavio čovek, istrajava u nastojanju da pesmu ostvari više pevanjem nego mišljenjem.

SLOVO O PESMI

Pesma je oblik života i estetska sinteza, celina u kojoj je sve podređeno pesničkom zadatku, istovremeno je znak i zvuk, misao i poruka, ritam sadržaja i ritam forme, iskaz stvarnosti i stvarnost sama, značenje koje dok se objavljuje postoji i iznova nastaje. Dođe kao zamena za sve što je bilo i što može biti, odgovorna je za trajanje, život je izjednačen s njom, smisao njegov zavisi od njenog smisla. Sve se u njoj vidi i ona se sama u sebi traži i nalazi. Stvarnost njena obuhvata tajne i ono što se zna. Da bi se ponovo otkrila okreće se rečima kao večnom znamenju čovekove neprolaznosti. Unutrašnja misaona perspektiva govora. Ostaje kao nešto što je nasleđeno i stečeno, zapamćeno i osmišljeno.

Mnogoznačnost i slojevitost pesničkog dela može se razmatrati samo u sintezi stila. Strukturalistička estetika je jedan vid pristupa poeziji, jedna od mogućnosti da se delo višestrano i višestruko razmotri, mogućnost interpretacije umetničkog ostvarenja i stvaralačkog procesa, filozofske dimenzije njegove i duhovne i tehničke strukture — način poimanja ideje i pesničke autentičnosti, celine i njenih delova — osećaj lepote i harmonije. Objedinjuje izbor, opažanje, opis, zaključivanje. Ona nije samo bavljenje delom nego i kritika kritike i njena teorija. Potvrđuje stvaranje ostvarenim, neposrednim doživljajem i diskurzivnom spoznajom, dijalog

koji podrazumeva i druge oblike razmatranja i drukčije puteve saznanja, dodiruje se s drugim naukama i filozofijom.

Odnos poezije i poetike može da bude jednostavan i usaglašen. Između pesnika i pevanog, između pesme i stvarnosti nalaze se mogućnosti umetnosti reči i vrednosti onog kako je i koliko rečeno poezijom i teorijom. Pesnička misao i praksa Maka Dizdara, izvori i stremljenja, predmeti i izraz njegove lirike, njeno postojanje, zahtevali su da se piše i stvara teorija koja će prvo objaviti i odbraniti jedno staro pesništvo i na njegovim spoznajama stvoriti novu pesmu, pesmu pesme, poeziju novu po onom što je staro u njoj, koja je svojim umetničkim bićem povest jedne, zaboravu prepuštene, književnosti i poetika i kritika jedne moderne poezije. Dok stvara pesmu on otkriva njene tajne. Onog trenutka kad počne da razmišlja o čoveku i vremenu, prolaznim i večnim istinama, da razmatra strukture misli i reči, kad pesmom nastoji da razreši pitanje filozofske antropologije i da uspostavi red u kom će dobro i zlo zauzeti onoliko mesta koliko se može i mora, poezija počinje da se bavi poetikom. Kritika nije zapazila značaj te teorije u pesmi pa se ona više sama sobom objašnjava.

Poeme »Plivačica«, »Povratak« i »Onemuštio« i najbolje pesme iz knjiga »Okrutnosti kruga«, »Koljena za Madonu«, »Kameni spavač«, postavljaju i razrađuju filozofske, moralne, povesne, kosmičke probleme, razmatraju dramski sukob ideja, pitanja neslobode, bola, govore o udesu ljudskih sudbina i udesu reči, o pesmi koja od iskoni nastoji da nađe jednačine života. Esejistički stihovi igraju značajnu ulogu tumača, vode drugim pesmama, objašnjavaju ih i dovršavaju, osmišljavaju novim sadržajima. Blagim jezikom rasprave postavljaju ciljeve i teorijske temelje poeziji, bez žurbe i nepokolebljivo. Pisac ne napušta dijaloge s vremenom i stihom ni onda kada je u tom istraživanju na granici poezije (*Povratak*). Uporno traži svoju pravu pesmu u iskušenjima: »Volim ono što dolazi, ono što je još nepoznato kao sutrašnje jutro.«¹⁾

Za razumevanje poezije i poetike Maka Dizdara veoma su značajni stihovi:

¹⁾M. Dizdar, *Koju svoju pesmu najviše volim* (65 pesnika odgovara — uredio D. Adamović, Sarajevo, 1958).

U životu treba mudro da šutiš
Al riječ ako rekneš
Neka bude teška kao svaka istina
Neka bude rečena za čovjeka

(Uspavanka, KAMENI SPAVAČ)

To su osnovne oznake njegovog mišljenja i pevanja, tvrdnja koja je poezija i stav o poeziji, sud, poezija i teorija, mogućnosti ne samo pevanja nego i opstanka poezije, njena fundamentalna karakterizacija. Bit pesništva u blizini filozofije, saznanje da je odgovor u jednostavnoj ali višestruko objašnjenoj istini. Taj nosivni motiv potvrđuje šta ova poezija jeste i šta treba da bude. Tako je pesnički govorio Dizdar i gradio svoju liriku, i shvatanje pesme, koja je u neprekidnom odnosu nastajanja i smena i mena. Traži izraz koji je i po vezama i po asocijacijama novo kazivanje i vizija savremene ljudske stvarnosti, vraćanje izvoru i semenu. Nazivi pojedinih knjiga, ciklusa i pesama omogućuju da se biće ove poezije bolje i dublje sagleda: *Vidovopoljska noć*, *Povratak*, *Povratak sjemenu*, *Topla pepelišta*, *Okrutnosti kruga*, *Most na sunce*, *Slovo o postanju*, *Zapis o vremenu*, *Zapis o zemlji*, *Slovo o čovjeku*, *Slovo o slovu*.

U početku svega je reč, stvaralačka, najveća čovekova pobjeda. »*Dan sedmi*« nije samo interpretacija legende o postanku sveta, nego i legenda o stvaranju pesme koja jedina može da spozna tajne reči i života — paralelne puteve mišljenja i pevanja. Reč se vraća u prerodstvo, u prepesničko vreme, predstvarnost, kolektivno stvaralačko iskustvo, da pokaže dvojstvo istine, ono što jeste i ono što nije moglo biti. »*Dan sedmi*« je prolog ne samo izboru poezije »*Ostrva*« i »*Poezije*« nego i prolog Dizdareve pesničke misli, njegov filozofski i teorijski stav prema pevanju. Pjesma ima svoj dan prvi — odvajanje svetla od tame, kada biva ono što je imenovano, što se misli, ima svoje pometnije stvaralačke, proste i složene oblike, razum dobra. Ali pjesma ima i dan sedmi, dan dijalektičke spoznaje da svako dobro ima i svoje zlo. Sama sebe obasjava, stvorena svedoči o stvaranju poezijom i teorijom poezije. Često delo nije samo ono što jeste, nego i nešto drugo, više ili manje. Misli i govori na svoj način, mimo onoga što je stvaralac želeo da ono bude.

Pojave su bogatije od zakona. Kada je čovek u edenskom vrtu spoznao sebe, spoznao je i postojanje dobra i zla. Otvorile mu se oči i on je na sve strane video neusaglašenosti: voda zemlju proždire, sunce vodu pije, zemlja vatru bljuje, zver na zver ide, čovek čoveku krv proliva, borba grdna i neprestana. Stvaranje klice svoje propasti nosi u sebi.

Otkrivanje poezije poezijom složen je zadatak. Suđenje i saznanje osiromašuje, ali i svodi nesvodljivo. Nije lako razaznati estetske zakonitosti stvaranja i stvorenog, funkciju jezika u svakoj od tih struktura u kojima postoji veza između teorije i dela, celine i pojedinačnog, gde se začinju harmonije srodnosti i razlika i razrešava tajna poezije i poezija tajne. Kretanje značenja u ritmičkim dužinama stiha dovodi do osećanja dubinskih tokova i psiholoških, istorijskih i teoretskih objašnjenja, do biografije pesme i njenog bića. Poetika nastaje i postoji u njoj i s njom, neponovljiva je, ne može se uvek dokučiti i razmatrati. Bliska je ne samo pesničkom značenju dela nego je i deo tog značenja, nosi osobitosti kojih ni samo delo nije svesno, označava i otkriva bez unapred utvrđenih zakona i normi.

Pesma kao jutro oživljava sve čega se dotakne, skida mrak sa predela i duša. Lakše se može živeti nego napisati. Na površinama nevidljivog počinje da niče, raste u trave i tajne, život u mnogo oblika i poluoblika. Više je misaona liričnost nego lirična misaonost. Razdaje se na sve strane i ne može svom izvoru da se vrati. I na dnu smrti će procvetati od sna i istine:

Između vala i vala Između zala Bez tla Bez korijena
U ovom modrom U ovom sivom U crnom
Gorkog korenja
Procvjetaću
Pjenom
Bijelom
Rumenom
Oko zlokobno neće me više prepoznati
(Pismom o stvarima, OKRUTNOSTI KRUGA)

Cela zbirka »Okrutnosti kruga«, sadržinom i naslovom piše život instrumentalima: Pjesmom prvom, Povratnim i čeonim,

Vodom i pijeskom, Igrom i snom, Okom i mrakom, Pismom o stvarima, Povratkom ili potonjim, novom i starom arhitekturom, rukom i ruševinom, tajnama uma i duše, maskama i crnim svetlom, senama i ljudima u šibljju i cveću, nemim metaforama bića i stvari, zidova i kula, šapatom i glasno govori »kažu o kaži«, ono »što važi«, traži istinu za istinu, pravo za pravo. I puteve do modrih zora, menja se i nastoji da potvrdi ujevićevsku tezu iz zaglavlja ciklusa »Stvari u nama«: »Ni jedne godine, dana, ni trenutka ne bih htio biti isti...«²⁾)

Ciklus »Stvari u nama« nosi bitna sadržajna i kompozicijska svojstva poezije Maka Dizdara. Građen je stihom i prozom, pesmama koje su skupljene sa raznih strana i koje su se posle tog susreta razile u druge zbirke. Prozni delovi pesama, nastali odvojeno, kasnije združeni sa stihovima, pisani običnim i krupnim slogom i kurzivom, služe piscu za razmatranja o poeziji, iako se ne mogu proglasiti za eseje. Alegorija ima dve slike, proznu, sveobuhvatnu, i sintetičku, pisanu stihom, sliku slike ili sliku u slici. Metafora »povratka stvarima« prenosi piščevo shvatanje i odnos prema pesmi, njene korene i otpore, zaduženja i bdenja. Valja se držati svog stabla kao »začuđujućeg dvojnika«, do srca ga saditi i osloboditi do ptica i zvezda. Nije protiv iracionalističke filozofije ako ona objašnjava čoveka, otuđenog i atomiziranog, njegov apokaliptični strah kome se sam potčinio. Ako se mora platiti dug za grehove koji nisu počinjeni neka rana ostane otvorena. Taj životni princip proširuje angažovanje. Pesma nije samo za sebe. Dizdar joj omogućuje da sobom pokaže vrednosti i prednosti, da se iz slobode brani, stvaranjem i oblikovanjem sebi je približava, šalje je na prozore djevojkama koje čekaju da se vrate mornari, ugradi je u tronošce staraca koji su spoznali svoju sudbinu i bukare iz kojih će besni život dozivati zaborave bez granica. Potvrđuje staro pravilo poetike kome su se vraćala i do koga su stizala sva ona nastojanja da se od poezije nešto drugo i nešto više ostvari. To uspravno postojanje pesme i pesnika diže stvaranje i u porazu i gorčinama do slobode, do prepoznavanja onog što se voli i što je izgubljeno, do moderne forme koja nije formalizam kada je uslov i izraz vremena i značenja, umetnički potencijal dela,

²⁾ Tin Ujević, Skalpel kaosa.

snaga kreativnog. Uči život i zakone od mora i vode, po bespuću njegovih modrina i dubina se upravlja: »Svjetlo tog bespuća grize do posljednje riječi.«³⁾ Može se videti i zatvorenim očima liriska jednobojnost neizvesne sutrašnjice. Kap bezgraničnog, bez zazora i straha traje u velikom prostoru beskrajia iako je pisana malim slovima. Najbolje da istoriju i teoriju označenog i nezapazivih tragedija, metar nedohvatnih dubina ironije i lepote, veličinu malih puteva, govori sama pesma, akvarij nevidljivog i tajna vidljivog, malo more velikog sveta, pokazivanje u kome je i klica sumnje: »Jak si jer malim prstom možeš srušiti dno kosmosa. Tvoja drhtava ruka moć je boga. A ništa ne znaš o veličini ovih jasnih malih puteva. Samo saznanje može nas uznemiriti. Rujemo po tamnim hodnicima slutnje. Gradimo i obaramo osanjene svjetove. Zamišljena ništavila. Ja bdijem kao badac mrtve straže nad onim što volim.«⁴⁾ Nije li pred pesnikovim očima i stvarni život samo izlog, a ne pravo stanje stvari, neka »kabina« u kojoj čute mrtvi dani ili govore jezikom koji ne kazuje ono što govori, java teskobe i neslobode, privid i mučnina. »Crne minute otrova kaplju po mozgu«,⁵⁾ U tanke ušice postojanja nesigurnost udeva konac smrskanih belina. Stene usamljenosti pomiču se u rečima i zbrajaju svoje korake. Pesma se odupire mori, doziva vetar na topla polja, slika i ostavlja za sobom crteže svojih misli i pohoda. Iz njenih tokova mogu se saznati tokovi života i kamenje koje je progovorilo, dvoličnost opevane stvarnosti. Postaje harfa sa upaljenim svetlom zvuka, čovekov san. Ili je čovek njen san. Čuje se i traje i kad je nema (»Ptica je mrtva a pesma još traje«),⁶⁾ rekvijem kobi bez toka. Iz proznag teksta pređe u stih, traži mogućnost kretanja kroz nepoznato, sve više progovara otuđenje stvarnosti i stvarnost otuđenja, »iz teskobe gladi bez imena može nas probuditi vlastiti krik«.⁷⁾

Noć je svetlost što se zaledila u mozgu i mera beline. »Pa ipak, hvala ti Noći. Zar bih bez tvojih zuba znao koliko su bijele i čiste grane dana«.⁸⁾ Kad se više ne zna šta sa

³⁾ M. Dizdar, Stvari u nama, Okrutnosti kruga

⁴⁾ Ibid, 3.

⁵⁾ Ibid, 4.

⁶⁾ Ibid, 6.

⁷⁾ Ibid, 8.

⁸⁾ Ibid, 9.

sobom učiniti, kad se piscu nametne stvarnost Noći i modernina koja ostavlja neku nadu da će se pronaći ishodište — *more*, koje diše dobrotom i bilje otkucajima ljudskog srca, probije obzorja, igrama otkupi strah i mir, »sve klice sudbine drži u svojim rukama«. Čoveku se u sećanju otprete pouka i opomena: »I kad bi nam bila dana počast čudna da promislimo kao u drevno vrijeme noe«.9)

Šta je pesma, koliko je ona pevanje, stvaranje, koliko samo mišljenje, ideja, pamćenje, koliko zanatski a koliko umetnički deo posla, koliko je stvaralaštvo u Platonovom smislu, a koliko »mimezis« u aristotelovskom shvatanju te reči, Dizdar pokazuje ne samo korenom jezika nego i mišljenjem o pesmi, ne samo pesmom samom nego pesmom poetikom, analizom stvaranja, postupkom kojim pesma postaje nastoji da izmiri jedno postojanje s drugim, poeziju sa idejom poezije, istinu i stvaranje. Hoće da zna šta je pesma, ali i da je spozna. Ono što se traži i nalazi, i ono što se poseduje i ostvaruje, najčešće je nešto drugo nego što se misli. Prisutno i ono što je izgubljeno tim prisustvom, ono što se dobije kad se gubi. Između pitanja proznog dela pesme i odgovora napisanog stihom i novim pitanjem:

IMA JEDNA PJESMA KOJA JE DIO TEBE. Ima jedna pjesma koja je dio mene. Kao moja ruka kojom dozivam jutro. Nije to samo pjesma tvog glasa. Molim je često da od mene ide. Prstima ozlojeđenim ponekad davim njen tanki vrat, grebem po njenom mlječnom licu, zubima kidam smijeh njene puti. Mrzim je jer mi neće da vrati izgubljenog pjevača zbog koga sam izgubio sebe. Molim talase, molim vjetrove, molim vrijeme strijele sunca i sve brze ptice da mi kažu gdje je nestala
ptica

odletjela si
zašto nisi odnijela
i svoj cvrkut

9) Ibid.

koji mi je
naselio
krv

(Stvari u nama 10, OKRUTNOSTI KRUGA)

Ptica, to je ta tražena reč, sve one hidre opasnosti koje progovore mnogobrojnim jezicima čim jedna opasnost mine, stane stvari koje tek što je dobilo jedan oblik počinje da se preobražava i umnožava neslućenim gorčinama i radostima. Nemuštim metamorfozama obavića ljubav i njene strahote. Dubina mraka. Neprohodni nagibi. Izazov ništavila. Neka remboovska pustolovina prizivanja nemogućeg. Sudar s vremenom. Zagonetka očekivanja koja zna da spoznaja nepoznatog poklanja život koji je jednom već prošao:

Hiljadu GODINA VEĆ PRIŽELJKUJEMO obalu. Onda kada smo duboko zakopani u stanac ruke dižemo k nebu za pedalj juga da žedno oko natopimo suncem. A kad zaplovimo u očekivanja, do strašnog sudara s vremenom, sa vlastitom utrobom što vrišti u čeljusti zagonetke, bacamo se u valove, ronimo i plivamo uporno do nove obale. Iako znamo da će nam ona pokloniti život koji je jednom već prošao.

(Stvari u nama 12, OKRUTNOSTI KRUGA)

U novom poglavlju tog dnevnika brodolomnika, večnog Uliksa, zapisano je pod brojem trinaest nepriznavanje mogućih nemogućnosti: »Ali, mi nećemo NIKADA PRIZNATI da obmana je i ono što obmana još nije. Nikada. Dok prstima opasnosti krvarimo osvajajući nove predele bola. Dok svako se jutro mladim suncem rađa«. Puti besput. Hiljadugodišnje priželjkivanje obala se razočelo i vratilo u prepostojanje kruga. Nove opasnosti osvajanja i lepota traženja, smisao postojanja. Treba proći kroz neprođeno, ko zastane ostane.

Prozna struktura ciklusa »Stvari u nama« je neka vrsta slobodnog stiha, onog iz ranih Dizdarevih pesama ili iz zbirke »Kameni spavač« (Suočenja, Brotnjice). Ne upušta se u iscrpne analize, samo registruje sintetičkim izrazom, na rubu realizma oblikuje jedan unutrašnji svet u kom se odražava savremena stvarnost. Ispod epskog tkiva ostaje napor jezika

da vlada sobom i nada da će se tako otkriti reči koje pesmom nisu rečene. Sintaksa se veže svim što postoji u njenoj organizaciji, sabije i steže svoje ritmičke dužine dok se ne pretoče u strofe. Sastanu se u njoj prošlost i budućnost, sve geneze, večnost kamena od kog uči da misli o nepoznatosti. Zavojita rečenica nailazi u valovima, stvara složen crtež, grafiku misli. Ništa u njoj ne umire lako, ni bića ni uspomene. Dva vida sinteze, ista u rezultatu, simbolikom reda pokreću emocije u drami mišljenja i zbivanja, saglašavaju se pokretom. Prostor i vreme poistovećeni i izjednačeni gramatikom iza zvučnog senčenja aliteracija zaklone svoje pravo lice. Tako i tim narativnim putem ova se poezija vraća do izvora pesničkih prapočetak, otrže se prividnosti pustolovine, postaje povelja jednog novog doba.

I put do pesme je pesma, jedan njen vid, ono što pesma jeste i što postaje — *preegzistencija*, stvaranje pesme i ostvarenje do kojeg pesnik u kreativnom procesu stigne, onaj trenutak vrhova kad je *pesma pesma* i ono kasnije što delo dobije ili izgubi — *postpesma*, glas koji se čuje iza pesme o pesmi. Seme za nova ćutanja i kazivanja. Sećanje. Zaborav. Okamenotina ili biće koje neumrlo traje. Drukčije rečeno, pesma ima svoja doba, klijanja i cvet svih svetova i cvetova — ono što jeste, što je bilo i što će biti, provereno iskustvo u smenama i menama i život sam. Ono što se može videti i čuti i tajnovito. Neprekidno otkrivanje. Raskršće puteva na koje misao stiže. Nikad se ne zna gde će se sve pojaviti i u šta će se preobraziti. Stvarana i stvorena ne prestaje da se događa, stalno zrači svoj svet i iznova u njemu nastaje Žudnja. Vera i ishod, vidik za vidikom. Autonomna isto toliko koliko i vezana za sve što je iskazala i što može da znači — ono po svome i kakva nije. Saborac protiv zlih sila, leči i čuva.

I »*Pravednik*« je iskaz o čoveku, zarobljenom između zemlje i neba, i pesmi koja je progovorila dobrotom. Po legendi pod kamenom starih bosanskih nekropola leže »dobri ljudi« koji su pali u borbi protiv zla. Oni mrtvi ne prestaju da žive. Alhemijom reči postoje i deluju u sadašnjosti i budućnosti. Glas njihov diže se prema nebu i neće zaćutati dok ne kaže istinu. Slovo »*Pravednika*« preobražava se kroz noći i dane jedne iste pojave, kroz svetla i tamna lica i naličja metafora. Tajnom razrešava tajne, prepoznavanje »na dnu smrti«. Obja-

vljuje se ono što se ne može zameniti nikakvom drugom sadržinom. Antiteza zla i smrti, spoznaja na putevima tmine. Pesnik je »hodešti kroz zemlju nošti kroz dane« našao ključne reči, glagole: hodati, videti, čuti, koji su odredili vreme, prostor i magiju pesme »*Pravednik*«. Jezik se vraća u svoju prošlost pa se još jednom rekne kao glas vremena. Iziđe iz strofa i traži razrešenja za ono što se u vremenu ovremeni, čuje se u refrenu pesme: I vidio rane, Pitajuć o tajni, I čuše ta slova, Vo glas se izgubi, Psi kost rastepu, Al glas jedan zvoni, Eže vječno leti. Postaje zapis o slovu. Da se sagleda život pesme, njen početak i otelotvorenje u biće, da se naslušte njene »podzemne vode«, tokovi i slivovi sna i jave »*Zapis o rijeci*« pruža veoma značajna objašnjenja:

Jutros se jedan vrutak probudio u meni
U podne poče da teče
Pоче da raste da buja da pjeni
Naveče oblinom velike rijeke obremeni

U kasne čase noći
Nestvarno tijelo ove tamne vode ove tajne
nemirni koraci moji kao čudo svako pohode

Misao o pesmi se kao vrutak u jutru budi, zbiva se i događa, počinje da se razvija, buja, peni dok se ispunjena sobom ne obremeni oblikom tajne, postane čuđenje koje više ne može da se vrati svome izvoru. Otiče u vreme, u godine, potomstvo i korake, u veličinu i tragičnost nemogućnosti da se ponovi.

Ako se iz Dizdarevog pesničkog reljefa izdvajaju mesta koja su pesma i misao o pesmi, mesta gde se o mišljenju i pevaju misli i peva, onda su to u prvom redu pesme »*Sunčani Hristos*«, »*Gorčin*« i »*Kosara*«. Tu se tek »kameni spavač«, ili, bolje, kameni pevač, potpuno ostvario i ovremenio životom bez života i smrti, pesmom. »*Sunčani Hristos*« je sudbina pesme i pesnika, ima svoju etiku. Njemu ne pripada ni život ni smrt. Ispunjen tvoračkim svetlom obasjava dobro i zlo, izmiruje suprotnosti onim što im je zajedničko. U svemu je i svuda prisutan. Pred njegovim čudom — poezijom, zane me svi »žreci i vojnici«, sve ih je vezao za zemlju, na malom prostoru misli dogode se velike stvari:

Ni život ni smrt ne pripada meni
Ja sam tek onaj koji je u sjeni
Onog što u vremenu se
Ovremeni

Ovdje je prisutan onaj
Kome zavidješe crni zakonici
Objesiše ga u šesti čas onog dana
Pred njegovim čudom zanijemiše žreci i vojnici
Kad veza ih za zemlju suncem svoga krsta
Raširivši ruke od prsta do prsta
On pobjedi smrt

Smrt ga tražiše al ne nađe ništa
Ne nađe ni kosti ni meso ni krvi
Osta joj samo obris znameni i prvi
Put za nešto smrt zube nije imala
Gle kako sada bezglavo skače
Plače i rida očajna
I mala

Ni život ni smrt ne pripada meni
Ja sam onaj koji je u sjeni
Onog što mu smrt ne mogaše ništa
Onog što pretoči se u stub
Sunčani

Ja sam samo onaj što iz svoje jeseni
Iz zatoka stvari iz te tvarne muke
U ona daleka sunčana počivališta
Pruž a ruke

Mrak je sam sobom začeo svetlost. Otelotvorila se ideja dobra koja ne isključuje druge oblike života. Sve što se reklo čista je misao, poetska i filozofska realnost vremena, mera vrednosti bola i lepote. »Bol i ljepota su izraz stvaranja, a umjetnost mjerilo životnog intenziteta.«¹⁰⁾ Spoj etičkih i umetničkih vrednosti. Vid i zvuk jedne želje o večnom prisustvu koje ima spoljni oblik svetla i unutrašnje lice tame. Sunčani Hris-

¹⁰⁾ M. Dizdar, Dnevnik, Život, br. 1—2, 1960, str. 192

tos prolazi kroz zlatne dveri pesme »*Vrata*« u traganju za plavim ključem besmrtnosti, kroz cvetna proleća i kose smrti traži ušća za »tvarne muke«. Zalazi u mrave, bilje, pri- vide, zbilje, događa se i zgodi u slovu što je bilo u otkriću i oslobađa svega nepotrebnog, traži rodne reči uvek spremne za delo, one »od prijeka lijeka«. Duboko u sebi čuje svoj glas, ostavlja poruku: »Kroz smrt uništi smrt uzdigni tako jedno žiće«, suočava se sa usudnim smenama »od bonog pro- ljeća do proljeća bonog«,¹¹⁾ s morom na grudima i zorom u zenama imenuje stvari oko sebe da zasvedoče postojanje, produžava se u »*Vijencu*«, »*Četvrtom jahaču*«, »*Suočenju*«, »*Brotnjicama*« gde se dovršavaju krugovi svetlosti i večnosti Dizdarevog pesničkog jevanđelja. Pesa odana neuhvatljivim zakonima stvaranja, onom što je slobodno u umetnosti, ta- janstvom vatre preobražava i oživotvoruje, pruža ruke u dale- ka sunčana počivališta.

Ruke su jedan od čestih figuralnih kompozicija i na steć- cima. Živo znamenje prisustva. Javljaju se nepokorne s druge obale života kao dela koja su sama sebe stvorila. »Ove ruke na oklopima i na grobovima, ruke s mačevima i kopljima, ruke u praznom polju monolita govore nam simboličkim značajem viteških sredovječnih rukavica, kao znamen smionog iza- zova na dvoboj sa svima moralnim autoritetima svoga vreme- na, ne priznavajući nikakve forme hijerarhije u mnogo radi- kalnijoj formi od Wichifa ili Husa Luthera dvjesta i trista godina ranije«. ¹²⁾ Nesrazmerne ljudskom liku one su pobeda nad vremenom, nepriznavanje kulta smrti, neorealistički sim- boli nepokoravanja i nekonformizma. Neukroćene u svom dostojanstvu beline preživele su okrutnosti kruga. Ruke su odgovor na zadnje pitanje iz *Slova o čovjeku*: Kad će tijelo samo da postane djelo«. Žive trudne, stvaralačke, stvorene onim što su stvorile, zatečene u čudu:

Kroz kamen živi nosih ruke dvije kao dva znamenja

Sad ruke ove trudne žive u srcu tog kamena

(Ruke, KAMENI SPAVAČ)

¹¹⁾ M. Dizdar, *Vijenac, Kameni spavač*, str. 51.

¹²⁾ M. Krleža, *Bogumilski mramorovi, Eseji V*, Zagreb, 1966.

Pesma stalno traži one mogućnosti koje prisustvo filozofije u poeziji čine potrebnim, asimilira nepesničke sadržaje, pretoči emociju u misaoni iskaz. Kad god se u pesništvu raspravljalo o tajnama pevanja i mišljenja ono je osećanja prevodilo u intelektualne formulacije.

Balada o Gorčinu je balada o bosanskom čoveku, o pesmi i pesniku, ono godinama traženo i nađeno, prostor u kom se stiču putevi i vremena. Dobro i zlo imaju u njoj istu sudbinu. Sama sobom i o sebi govori jednostavnom istinom reči, tragičnom veličinom ljudskog, istinom konačnom i neopozivom:

Ase leži
Vojnik Gorčin
U zemlji svojoj
Na baštini
Tuždi

Žih
A smrt dozivah
Noć i dan
Mrava ne zgazih
U vojnike
Odoh

Bil sam
U pet i pet vojni
Bez štita i oklopa
E da ednom
Prestanu
Gorčine

Zgiboh od čudne boli

Ne probi me kopje
Ne ustreli strijela
Ne posječe sablja

Zgiboh od boli
Nepreboli

Volju
A djevu mi ugrabiše
U robje

Ako Kosaru sretnete
Na putevima
Gospodnjim
Molju
Skažite
Za vjernost
Moju

Odsutnost sačuvana u reči vraća se svom biću. Ne zna se gde se završava, a kad počinje sjevreme. Kretanje koje ne prolazi obznanjuje dramu stvaranja i stvaraoca koji ulazi u svoju pesmu da bi se oslobodio svega stvarnog i pokazao u sveukupnosti težnji i višem smislu istine. Što je Kosara dalja, beznadežnija, to je ljubav bliža i jača. Pitanje je da li bi se u slobodi ona mogla tako čistim glasom opevati. Bosanski Orfej — Gorčin — pokorio se zahtevu pevanja. Neodoljivo se kretao prema porazu. Bilo mu je teže da odustane od neuspeha nego od uspeha. Gubi sve: sebe i Kosaru — da bi dobio više, da bi pesmom oživotvorio ljubav, izbavio je iz roblja i sačuvao od nestanka i zaborava, zagospodario njenim beskrajem i predao večnosti bola neprebola. Stvorio je svoju smrt da bi je proživio i preživio. Dozvaio je gorčinom pesme i usmrtio. Time neodustajanje od poraza poprima vrednost pobede.

Da prošlost nije stalno prisutna bila bi ponovljena. Obezvremljeno vreme stoji u svakom trenutku, menja se shvatanje o njemu onim što je spoznato. Nastavlja ispunjenu i prekinutu »dugu plovidbu« iz »Plivačice«, koja je bila izgubljena onog trenutka kad je dobijena. Jedan novi i viši odnos pojava i drukčije saznanje, okruženje slobodom i potreba da se prekorače granice. Da li je saznanje »plovidbe« ljubav ili svest o tom saznanju? Nadilazi li ono svoju ograničenost prisustvom? Dodiruju se reči u odlukama kao cvetovi na granama koje vetar njiše, najdublja smislenost se ostvaruje tamo gde iznova počinje i nastaje srodnost između pesme i nade. Uslov za potvrdu ljubavi je njena propast, oslobođenje od materijalne i telesne nužnosti, postojanje u gorčinama reči.

Gorčin je našao smisao i stvaranjem osetio bol, nadživeo je svoje delo — smrt. Tek onda kada se pesma »dogodila« taj Bolani Dojčin, osuđen na život, koji se borio bez štita i oklopa »u pet i pet vojni« da bi jednom prestale gorčine, mogao je da »legne« na »zemlju svoju i baštinu tuždu«. Reči arhaičnih oblika i odnosa, stare sintakse, zaustavile se u pevanju, ali iza njih ne prestaje do govori tuga za sva vremena. Unutar konačnog beskonačno se objavilo. I u eseju »*Nečitak je svijet*« Mak Dizdar govori o premoći poezije nad tragedijama bića i stvari. Poreklo Nade i poreklo Smrti od iste je materije.¹³⁾ Poruka o čovekovo predodređenosti za patnju prima se bez provere i nevere, kao nešto što nije moglo da se prećuti (»Znam da patim (i stradam) samo zbog slabosti svoje, a ne zbog brutalnosti jakih, kako bi otprilike rekao Gorki. Ima to i svoje značajne prednosti. Pišem gorču literaturu«¹⁴⁾), odjekuje jezikom koji je predaje, iskonsko vezivanje za ono što je prisutno. Sudbina pesme i pesnika postoji samo posle pesme. Svoje gorčine Gorčin ne peva do kraja da bi se videlo da i posle svršetka ostaje nešto što je moguće — reči, projekt koji se zove Kosara, u kome se živi iza smrti, u kom se sagledava neosvetljena strana života nevidljivim jedinstvom sa vidljivim. Gleda izvan sebe, a licem je okrenut sebi. Onim isključivim postaje bezgraničan neograničen onim što ga isključuje. Delom svršen i produžen. Vraća se prirodnom toku stvari novom sadržinom, obnavlja sopstveno biće stvaranjem. Biti živ za Gorčina nije ono što je pre pesme posedovao, nego mogućnost da se pevanjem ne umre. Tajanstvena reč propasti i tajna reči potrošena za stvaranje, samo je potvrda nepoznatog, po vest dela koje se nije objavilo, pokazivanje zaklanjanjem.

Reč je nova u svakoj novoj upotrebi, treba je samo izgovoriti i ona se kao biserna školjka otvori i pokaže svim čulima, nađe magični ključ za sve govorne situacije, kamenu ćutnju negovora preoblikuje u reljefe misaono-emocionalnih značenja, muziku vizuelno naznači, slušno sledi trag svetla u anatomiji boja. Sve ono što dobro kaže postaje prisutno.

Metaforičan i asocijativan način stvaranja najpotpunije se obuhvatio pesmom, postupkom i esejističkom formom »*Kosare*«. Samim postajanjem pesme potvrđuje se njeno postojanje.

¹³⁾ Život, br. 3, 1961, str. 162.

¹⁴⁾ M. Dizdar, Dnevnik, Život, br. 1—2, 1960, str. 107.

Kao što se Gorčin dva puta dogodio, tako se i Kosara začela ljubavljju i poetikom stihova iz »Gorčina«: »Ako Kosaru sretete na putevima gospodnjim...«, ispevala se i opevala osećanjem iskazanim s jedne i druge strane života. Sva je prevedena u govor Gorčinovih reči:

Kad je nekud gone preko oštrog drača
Gradim most od ruku njime da korača

Sve dalje je vode preko mutne vode
Ali čudom stiže meni sve to bliže

Glavu čistu meću pod oštricu mača
U sebi si viša U meni si jača

Tebe više nema Al ti nisi nijema
Na nebu se javi ko crvena rana

Ozvezdana

(Kosara, KAMENI SPAVAČ)

Zvučna struktura komponovana gradnjom mosta od ljudskih ruku, objava je i kritika poezije, nepokoravanje kanonima, stremljenje svojoj pesničkoj suštini. Dok pesmu gone preko oštra drača pesnik joj diže mostove da ostvarena i neprolazna njime prolazi. Bešumno i vidljivo se prelivaju glasovi jedni u druge, daju stihovima pokretni lik, prelaze svoje domašaje dok ne postanu deo predela. Paradoks drugog distiha unutrašnjom replikom produbljuje motiv prve strofe. Što dalje vode Kosaru, što je više otuđuju i osuđuju, ona je sve bliža, sobom jača i postojanija. Začne se gorki podtekst alegorije. Čulno se dožive slike pre nego što počne emisija značenja. Mutne vode i oštrice osude nikad nisu bile dobijena bitka. Progonom pesma je postala kretanje kojim je ova poezija nalazila samu sebe. Iako povratka iz svemirske večnosti nema, tragovi za njom nisu potrveni. Jezikom bez sjaja, materijalizacijom jednog prolaznog stanja stvari, postala je rana ozvezdana dosegnuta visinom i lepotom bola. Svaki novi stih je jedan most, nova mogućnost da se antitezom prekorače zapreke, da se u zadnjoj strofi paralelizmom suprotnosti negacija negacijom razračne i porekne:

Tebe više nema Al ti nisi nijema
Na nebu se javi ko crvena rana
Ozvjezdana

Protivreči su dobijale megdane svojom mirnom misaonom i emotivnom arhitekturom: oštar drač — most od ruku, sve dalje — sve to bliže, oštrica mača — čista glava, da bi se metaforom simbola »rana ozvjezdana« jednim i drugim vrednostima objavio u stilističkom rasprskavanju značenja neprebol večnog pevanja. Iza nevidljivih procesa i obračuna je sadržaj glagola: gone, korača, vode, stiže, nema, javi, ona uzročno - posledična veza transformacija u kojima se smisao prečišćava i kristalizira zvukom horizontalne i vertikalne rime čuđenja i precobražaja.

SLOVO O STRUKTURI

Stvaralački postupak Maka Dizdara je na prvi pogled dosta uprošćen i jednoličan. Jednostavan je po načinu kazivanja i po onom šta je rečeno, ali nisu jednostavni i putevi kojima se do tog siromaštva dolazi. Jednostavnost pevanja ostvaruje na izvorima reči i u strukturi. Savlađuje i sjedinjuje suprotnosti od raznorodnog i složenog stvara jednostavno, od materijala različite vrednosti i vremenitosti, od epitaфа i povelja, narodne lirske pesme, zapisa i inspiracija biblijskim tekstovima. Spaja i povezuje značajno i beznačajno, poslovicu i legendu, govorni i likovni izraz, stare melodije stiha i modernu versifikaciju, preobličava i pretače u nove odnose dok se ne objavi pesma lična i autentična, bez poetizirane osećajnosti. Formira je samo od onoliko reči koliko ih je najmanje potrebno za potpun iskaz, stiže u svom razvoju do pravog i funkcionalnog siromaštva kazivanja. U eseju o slikama Paula Klea¹⁾ Dizdar usvaja njegov princip krajnje izražajne štedljivosti koja ponekad ostavlja utisak primitivnosti — poslednju spoznaju i stvarnu suprotnost primitivnosti. Razmatra okamenine izraza i od njih stvara neki osoben neorealizam, misaone arabeske atomskog vremena. Prosta reč, starinska i prozaična, oslobođena kanonizirane metrike, ispunjena je

¹⁾ Život, br. 3, str. 197.

unutrašnjim brujanjem ili ćutanjem. Nekad nastoji da jednostavnost postigne mimo reči, bez epiteta i metafora. Ne govori o emocijama nego ih stvara, objektivizira jezik, pretvara ga u ravnodušnost kamena. Uprošćena misao ima i drugu dimenziju i tajnopis. Jedna se istina u njoj prelama i pokazuje drugom. U reljefu minimuma govornog postoji neka čudna sigurnost i lapidarna opstojnost. Čak i onda kad su vidljivi naponi i tragovi da se govori jednostavno i uprošćeno, misaonost je prirodna i logična:

Četvorica jednog vode
Jednog gone četvorica

Četvorica mrka lica
Preko vode preko žica

I od ića i od pića
I od ruha i od kruha

Kroz živice kroz ižice
Zbog svobode od slobode

I od hiže i od greba
I od zemlje i od neba

Četvorica jednog vode
Jednog vode četvorica

Četvorica jednog broji
Četiri se jednog boji

(Zapis o petorici, KAMENI SPAVAČ)

Stihovi nisu samo racionalne rečenice, podrazumevaju i emotivnu usaglašenost smisla, stvarnost oblikuju kako se oseća, ispravljaju i precrtavaju ono kako se vidi, izraz su i iskustvo drugih i drukčijih viđenja, stvarnost jezika i poezije. Pojam forme posebno je određen u odnosu na ideju, ostaje na planu prebivališta »kamenog spavača«, na planu estetske strukture ukrasa na stećcima. Sve je u simetriji ritmičkih linija i rima, prostora i predela, odnos četiri prema jedan

ostvari unutrašnji sklad između delova i celine koja sadrži kontekst komičnog, dramskog i tragičnog. Ta nevidljiva mera ustanovljuje red između različitih veličina, misaonih i formalnih, nosi nešto od geometrije starih majstora kamena. U okviru različenosti traži analogije i mere vrednosti. Ispod »ogoljenih« oblika je prirodan protok misli i romor tajanstvene muzike arhaičnog jezika, svečanog i oporog koji ima ukus miljevine. Ako se izmeni struktura govora izmeni se i dejstvo značenja ulovljenog umetničkom realnošću dela, opšti zakoni prestaju da važe van konkretnog iskustva.

Značenje pesničke strukture, odnos pojedinačnog prema opštem, i opšteg prema pojedinačnom je složen i uzajamno uslovljen i određen proces, osnov u kom je sadržan ne samo smisao jezičkog sistema kodova nego i mogućnost poetike. Celina se ne može izvoditi samo iz značenja delova, ona ima vrednosti koje se samostalno formiraju, koje se ne mogu prevoditi u zbirove, nešto što se gubi ako mu se analiza previše približi, ono što je oslobođeno prirodom pesničke strukture, stvaralačkim zakonima poezije.

Jedan glas ništa ne razrešava. On je ćutanje, usamljenost bez odjeka i otuđenje, nemoć vrednosti da se sama u sebi ogleda i završi. Minimum postojanja i objave su dva glasa, Dizdareva poezija je neka vrsta razgovora, vid kritičke misli, polifinijska struktura. Uvek se spori s vremenom i zakonima kojima se čovek voljno potčinio ili suprotstavio. Ne čuje se samo jedan glas, samo jedan stih, jedna samosvest, jedno gledanje. Iza pesme je »kameni spavač«, govor prošli i nemir stvarnosti, unutrašnji glas misli, podtekst situacije o kojoj se peva. On ima dramsko dejstvo i emotivni intenzitet događaja. Individualiziran je u svojoj opštosti. Postoji i kada ne govori, u drugim stihovima. Pisac se ne zatvara u sebe, »razdaje se«, ne tvrdi da je samo njegovo mišljenje dobro, pojavljuje se kao »treći« čovek. Samostalne genetičke svesti izlaze pred njega da ga podrže ili da mu protivureče. On ih prihvata jednak njima i u njima isto toliko koliko su one u njemu. Nekim nevidljivim postupkom umetničke organizacije polemika i monologa, usaglašanih disparantnih stavova, deli se i umnožava, uvodi u svoje pesme lirska lica i sabesednike koji govore svoje sudbine, iznose neke odredbe ove lirike sa strane, oblikom i izvorom značenja približava se »spavaču«.

oslobađa ga vremena, sredine, biografije i prevodi u čisti glas poezije koji podjednako vredi kad govori o ratu i ljubavi, poistovećuje se s njim: »Godinama me muči fenomen srednjovjekovnog čovjeka Bosne (zbog kojeg su anđeli pocrnjeli, a Satanel dobio nove boje). Satima sam stajao pred stećcima nekropola ove zemlje, smještenim pod noge prastarih šuma. Sa kamenih gromada ulazili su u me raznoliki simboli sunca, isprepletenog bilja i ispruženih ljudskih ruku. Noću sam opkoljen zapisima sa margina starih knjiga čiji redovi vrište upitnicima apokalipse. U pohode mi tada dolazi spavač ispad kamena. Njegove blijede usne od miljevine otvaraju se da njegov nemušti jezik postane zvučan. U njemu prepoznajem sebe, ali još nisam siguran da sam na putu skidanja plašta sa ove tajne. On plače zbog mog jauka, kikoće zbog mojih nesprenosti. Poklanja mi jedino što ima od stvari ove zemlje, — svog goluba i stavlja ga na moj dlan da svijetu živih i mrtvih kaže poruke, mnogo stare i uvijek nove.«²⁾ Lirsko »ja« depersonalizira se i na druge načine. Kad pesma ne govori u svoje ime govori je neko drugi u prvom licu množine ili jednine, ili u nekom drugom obliku. Emocija se »odvoji« od stvaraoaca i postane objektivna i trajna, opšta. Može se intelektualno izraziti i prepričati, prelazi u epsko, spoznaje se posredstvom likova — simbola. Gorčin, pjesnik neprebolnom ljubavi unesrećen. Kosara ugrabljena i metaforična, Grubač neimar — umjetnik, Plivačica — nedostižna i smrtonosna pokretačka snaga, Nespina — budan i kad ruši i kad gradi, Polifem čije jake ruke nikad neće dopreti do malog ljudskog srca, Kirka koja odavno peva i uzima ono što daje, Kalipsa čija ljubav čoveka ne može osloboditi — je »objektivna« lirika »trećeg lica«; baladična struktura, »posredna« emocija situacija. Ti simboli ipak ne zaklanjaju pesnikovu ličnost, ali je i ne ističu. Iza poezije je jedan višeznačni pogled na svet, misao filozofska i pesnička, bogumilska i opšteljudska, jednaka u odnosu na izvore i prema »novom stvaranju«, potvrđena Eliotovom »bezličnom teorijom«. I u prvom licu pesma je govor kamenog spavača, bezvremeni glas letopisca. Elementarnim sredstvima u nekoliko kratkih redaka, saopštena je sadržina uverenja nemerljivog van konteksta:

²⁾ M. Dizdar, *Koju svoju pesmu najviše volim* (citirana antologija: 65 pesnika odgovara).

Vidim da se divim
Divim se kad vidim

A vidik vas mi sad
Sâd u bojama sivim

I ne znam tad da li da vid vidam
Ili drukčije neke vidike

Da zidam?

(Zapis o očima, KAMENI SPAVAČ)

Nije obnovljena personalizacija. Postoji neka daljina između »drugog« prvog lica pesme i pesnika. Kao da u prostor sporazumevanja govore oči uklesane u spirale stećaka. Ne skriva se raspoloženje, ali ličnih izliva nema, poistovetilo se opšte i pojedinačno. Obezličena slikovitost oblika. Srokovi nisu zbog rime nego su atributi imenica, oznaka za osnovno značenje, ekspresija koja se nije mogla drugačije izraziti.

A vidik mi sad
Sâd u bojama sivim

Na istoj visini je upotreba reči i u drugim stihovima. Ponovljene one su opet jake i pesmovite. Mogu sobom da se predstave ili da se združe. Ali ipak ništa nije potpuno određeno. Nekim unutrašnjim okom se gleda prošlost i sadašnjost, okamenjenim okom koje je videlo kako se menja svet a da se samo nije promenilo. Za gledanjem je saznanje i nedoumica: da li je bolje menjati vid, način gledanja, ili ono što se gleda i vidi, ili da se istim očima isto gleda iz nekog drukčijeg rastojanja. Gledanje je neka svojevrsna sceničnost kodiranja, samo sebe vidi, nije okrenuto samo predmetu nego i očima. Kantrapunktom se sve mogućnosti posmatranja i moć viđenja svode na jedno:

Vidim da se divim
Divim se kad vidim

Dijalog oblikovanja se ne prekida. On se tako vodi da se i ne može završiti, postaje zapis o stvaranju. Pjesma je uvek na radnom stolu, sluša i gleda, preobražava se pred drugim pesmama i pred sobom, za druge pesme i za sebe. Napaja se novom sadržinom i obnavlja. Pamti svoje poreklo, ali postaje drugo i drukčije biće koje se menja i menja, prelazi iz jednog oblika u drugi. Ukorenuje kosmogoniju univerzalnosti, neuništivosti i neprekidnosti života: »Metamorfoza je psihičko - stvaralački proces koji prolazi svaki umjetnik. Svako umjetničko djelo, svaka metafora, jedan je vid metamorfoze. Ona je zajednička oznaka života i umjetnosti, transpozicija života u umjetničko djelo. A kao posebna struktura, kao unutrašnje mišljenje, mišljenje pjesme, kao samostalni pjesnički sistem, može se potvrditi samo u individualnoj viziji i očitovanju pjesnika, pjesmi«.³⁾

Preobraženja pesme pesmom, pesme u pesmi, preobraženja struktura, značenja, zvuka, stiha, unutrašnjeg govora pesme, Dizdar je izgradio u samostalni stvaralački postupak. Svaka je pesma na svakom mestu i sve istovremeno na jednom. Kamenom i snom, zemljom i simbolima, prazninom i ćutanjem, imenuju svoje reči, zacrtaju se u reljef savremene poezije i poetike kao kolo, lov, ruke, voda, smrt, kao dva svetla i dve tame, ptica u letu, jedne pokazuju, druge tumače, rukovode stvaranjem. Ili se suprotstavljaju. Proveravaju i dopunjuju ono što je kazano. Daju stihovima novu izražajnu snagu i vrednosti, otkrivaju analogije između materijalnog i duhovnog sveta, tajne simbola, čine misao otvorenim delom, žive sadašnjost i sutrašnjicu pevanja, približavaju se heraklitovskom jedinstvu praelemenata i nadvremenom postojanju. Stvaranje stvorenim stvara, ne završava se. Takav sistem mišljenja postojao je i pre pesme, pre pesnika. Nalazi potvrdu i van pesničkog sloga, u člancima, *Dnevniku*, izjavama i napomenama. Od svih izvesnosti Dizdarovo pesništvo ima samo početak, utvrđuje mišljenje Pol Valerija da nijedna pesma nije do kraja napisana, već je samo puštena u svet, jedan od mogućih njenih oblika. Uvek se menja ili se, ne samo mišljenjem i izrazom, nego i oblikom nalazi u drugoj. Sticanje višestrukog kretanja. Smisao njen nije u zaokruženju nego

³⁾ J. Kaštelan. Izvorno čuđenje i preobraženje, *Umjetnost riječi*, br. 2, 1967, str.132.

u otvaranju. Definiše jedinstvo u razlikama, a čuva autentičnost i punovažnost glasa ispod kamena i na kamenu i reči pesnika. Stavovi nezavisni a uslovljeni. Oživotvoreni nekom samosvojnom logikom. »Povratak« je bukvalno pisan u nekoliko glasova, u nekoliko oblika. Unutrašnji dijalozi otkrivaju u stihovima oprečna gledišta, iskazi svjedoka o jednoj istoj pojavi duboko se razlikuju. Imaju različiti značaj i funkciju. Sva je poema u stilu »velikog lova« u kom se cela drama svela na neispričanu priču: »Ni sad se ne zna Ko započe je prvi Ko prihvati Ko podgrija Ko nastavi.«⁴⁾ Nešto više o sadržaju lova u kom su i lovci ulovljeni saznaje se iz komentara drugih pesama i zapisnika tog neobičnog »procesa«, iz stihova koji imaju minijaturene i nadrealističke forme molitve, basne, zagonetke, pitalice, anegdote, poslovice: Kadija te tuži, kadija ti sudi; Nisu male ribe samo ribe; Zašto si zaštosić tako zaštosan; Više bistrine za gledanje u duboko; Korenje plodonosno treba pružiti do uma zemlje.

Dizdar je menjao naslove svojih pesama i pojedine strofe, stihove, značenja i oblike reči, zamenjivao turcizme narodnim jezikom, izostavljao i dodavao ili iznova stvarao. Te promene najbolje se mogu pokazati u poemi »Onemuštio« koja postoji u nekoliko redakcija. Prve dve pesme poeme u izboru »Savremena bosansko-hercegovačka poezija« (Sarajevo, 1961), imale su ovakav oblik i sadržaj:

1.

Mislio je:
Da slušajući vodopad
krvi u venama

Da
na svijetu je tako:
Golub traži
golubicu
Mjesec zvijezdu
Danicu.

⁴⁾ Iskaz petog svjedoka, Poezija, str. 132.

Rekao je
Da
i bacio se
u sedlo
vrancu.

Sada jezdi
dragoj
pod pendžere.

2.

Sumnja je umrla
sa sjenom
na drumu.

Misao streljala
značajem
poruke:
Sada se je povezala
povezala
opasala

Suncem se je povezala
Mjesečinom opasala
U očima
zvijezde
gore.

Dopunama i izmenama u zadnjoj verziji (*Poezija*, Sarajevo, 1968) pesme su pretrpele znatne izmene:

1.

Mislio je
Da
Slušajući vodopad krvi u venama

Da
Na svijetu je tako
Golub traži golubicu
Mjesec zvijezdu
Danicu

Rekao je
Da
I bacio se u sedlo vrancu
Sada jezdi u sretanje zvijezdi

2.

Strepnja je umrla
Kad nikla je sjena na drumu
U umu se umornom sama iskova
Nova strijela vjere
Cvijet i raste u gordinju
Da se ubere...

Izmenjen slog stihova i strofa odmah pada u oči. Poslednja strofa prve pesme: *Sada jezdi dragoj pod pendžere*, promenom oblika i reči prevela je značenje u metaforu: *Sada jezdi u sretanje zvijezdi*. Početak druge pesme: *Sumnja je umrla sa sjenom na drumu* — u novom kontekstu govori novim smislom: *Strepnja je umrla kad nikla je sjena na drumu* — otkriva traganje za jasnom i preciznom strukturom. Izostavljanjem stihova: *Misao streljala značajem poruke* — začelo se jedno drugo shvatanje i stvaranje. Dopevane strofe slede i dopunjuju misao prve. Posle umrle strepnje iskovala se umom vera, cvet koji raste da se u gordinju ubere. Zadnje dve strofe druge pesme koje asociraju stihove iz narodne lirike prenesene su u narodni deo poeme.

Vraćanje pesmama je neugodan i težak posao. Stvaranje ne može da se ponovi, da oslobodi ono što je ostalo iza stihova. Reči se u novom susretu ne odazivaju više na osećanja koja su ih pokrenula. Zauvek je nestalo one neposredne srodnosti s delom. Vreme je učinilo da su se putevi pesnika i pesme razišli nejednakim pravcima: »Čitam opet. Valjalo bi izvjesne stihove izmijeniti, neke čitave pjesme drukčije napi-

sati. Moja osjećanja izvjesne materije, njena strukturalna sagledavanja, danas ipak traže drukčija rješenja.

Prilijepim se za sto. Radim. Pišem. Brišem. Dodajem. Oduzimam.

Ova pjesma zahtijeva sasvim novi ritam. Suštinu one moram sasvim drukčije da odredim. Prolaze sati. A, pa ja sam dobio nešto sasvim drugo. Nova boja, novi zvuk.

Sve je bilo uzaludno. Načinio sam jednu laž. I ništa više.

Ono se vrijeme ne može više vratiti. Ona kiša. Onaj štimung tuge. Onaj krik, Ona istina.

Ja nemam više prava da u ovom rukopisu promijenim i jedno slovo. Stih taj je kakav jeste: kao stablo koje je uzraslo, kao dan koji je protekao, kao san koji se snio.

To je gotovo djelo. To je djelo o tome kakav sam bio.

Stihovi iz »Madone«, zašto niste više moji da mogu da vas volim, da mogu da vas grdim, da vas mrzim⁵⁾

Razvojna linija je nedvosmisleno prevladala u sretanju i popravljaju, ali je otkrila i shvatanja pesme koja su se sporo menjala, geneze slabih mesta, uzroke odsustva emocija, praznu ornamentiku stiha i retorike, mučno formiranje celine i nemogućnosti da se više i bolje rekne. Neka su filozofska razmatranja bez stava i odluke, obećanje i proročanstvo, nisu pesnički transponovana. Sve je to usporavalo koraćanja, prisiljavalo pisca da zastaje, da se previše dugo bavi problemima stvaranja, a manje stvaranjem. Iz svih deset knjiga Dizdareve poezije može se izdvojiti ne tako velik broj pesama koje su se osamostalile i ustalile, koje bi pripadale samo jednoj zbirci. Sve druge su put do njih, njihove biografije, varijacije ili minijature, traganje za pesmom svih pesama, drama i psihologija stvaralačkog trenutka, proces lirskog mišljenja i baladičnog pevanja, prapostojanje pesme i post-pesma.

Pesnička imaginacija u zamenjenom svetu stvari nalazi simbole i pesmu, štit koji od bola ne štiti i nož obasjan suncem, metaforu koja nije slika nego misao, zamena za pesmu, susedstvo u kom su i vuci siti i ovce na broju. Vršiti razmenu dobra za zlo, sadašnjosti za prošlost, emocije za misao. Tran-

⁵⁾ Dnevnik, Život, br. 1—2, 1960, str. 193

sformacijom stilskih struktura dobija se *metaforična metonimija* koja razvaljivanjem oživljava, dolazi na izvorišta mita gde se jedna istina zamenjuje za drugu. Vid te stvarnosti i njena logička zamena je »kameni spavač« — metafora i metonimija. Višestepena metafora — analogija, slika u slici i projekcija novih značenja — rasprskava se i zrači svoj prostor na sve strane. Zamenjena ne prestaje da se »događa« i »otuđuje«. Moguć je i obrnut postupak, proces »povratka« — prelamanjem značenja vrši se odstvarivanje, prevođenje metonimije u metaforu — slika i funkcija, srodnost i misaono susedstvo:

Točio je svoju krv u njenu
nepovratno
i njega nestade
u njoj
Umirući
osjeti prvi
i posljednji put
da živi

(PLIVAČICA)

Sveobuhvatnost je glavno svojstvo tih oblika. Sve što postoji pripada i jednoj i drugoj strani (tami i svetlu) koje se prožimaju, osmišljavaju, pa čak i zamenjuju, nemoguće se pokazuje preko mogućeg, ograničeno preko neograničenog. Od običnog kamena do »kamenog spavača«, od opšte imenice »gorčina« do Gorčina, od Nespine do »nespine«. Jedan vid sakralnog imena metaforiše, a drugi na osnovu znaka i označenog metonimizira. Umiranje nije poslednji čin predstave, identifikuje se na taj način što se zamenjuje za život: Vućihna Vučić rodi sina Vuka... U nerazvijenom slikovnom delu metonimije struktura lirske misli prilagođava se vremenu, objektivizirano »prvo lice« se »razdaje« u različita značenja ili se drukčijim postupkom izdelfene razlike svode na jednu umnoženu i integralnu celinu. Sadašnjost uzima oblike prošlog, prošlo se prikazuje kao sadašnjost. Razlike se poezija u tokove *metonimijske metafore* u kojoj se stvaralačke asocijacije ne traže i nalaze samo po sličnosti i antitezi nego i po principu neposrednog dodira, pokazuju se kao odraz i iskaz pesnikove ličnosti. Stvari koje ispunjavaju čovekov svet govore za sebe

i za čoveka, bude se u zapisima zaboravljene reči, oblik kame-
na poprima oblik života. Radnja zamenjuje vršioca radnje.
Racionalnim putevima vrši se personifikacija i opredmećenje
radnje u spregu »kameni spavač«, nepostojeće se tretira kao
biće, a postojeće kao san. U metonimijskom epskom sklopu
metafore javlja se predstava o spavaču i životu izvan vreme-
na. Menjaju se odnosi, redosled gubi svoju obaveznost, uzrok
se poistoveti s posledicom. Sve traje u svom značenju, ako
nema značenja nema ni postojanja. Sunce, zvezde, večer, jutro,
zemlja, voda, ptica — lirski su junaci neprestanog sporovanja
i zamene jednog smisla za drugi. Tako se u poeziju bez imena
ili s više imena ulazi s njene druge strane.

Posredstvom metonimije formiraju se simboli u kojima
se može pročitati i drukčiji smisao. Njihova građa egzistira
i sama za sebe, izvan pesme. Jelen u trku i ptica u letu nisu
samo odbrana principa dobra prema neomanihejskom učenju,
nego i imenovanje i označavanje na više planova. Bogumilska
mitologija ezoteričnih znakova prevedena je u poeziji
Maka Dizdara u jednu vrstu tekućih simbola koji nisu samo
nemi svedoci nego i akteri, ne isključuju objektivnu stvarnost
ni jednog vremena. Oblikuju se na prajezičnim izvorima,
odatle deluju, sa te daljine govore novim kvalitetom. Estetski
proces ne oduzima predmetu ono što mu ne može dati — pravo
da ostane ono što je bio. Energija oslobođena pesničkom
magijom ne poništi svoje poreklo. To nije više zamena po
logičnom načelu namene i ostvarenog nego mogućnost da se
otvore nepoznata vrata. Time simboli nisu lišeni svog posto-
janja i značenja na stećcima. Pesma ih je samo opevala onim
što su možda bili ili što će biti, onako kako su oni »opevali«
pesmu, kamen, oči, ruke, nož, svet, kolo, bol, štit, sunčanog
čoveka, drvo, tajne. Čim je simbolizacija prešla put od kon-
kretnog do apstraktnog postala je vizuelni doživljaj, okame-
njen san. Čulno je preobraćeno u misao, a nadstvarnom vraćen
oblik materije. Nešto neodređeno desimbolizacijom postalo
je vidljivo. Lov u totalitetu značenja pokazuje određene karak-
teristike življenja i umiranja bez imena i spomena.

SLOVO O SLOVU

Bez prekida se u jeziku, po vidljivim i nevidljivim zakonima nespokojstva, nežnosti i lepote, igra i oblikuje u javu govora uzbudljiva drama života i poezije. Ništa protiv njenog postojanja ne može da svedoči. Govori svoju tugu, pamti neumrle svetkovine postojanja. Ima okus zemlje i vatre i oblička ljudske naravi. Svi čovekovi uspesi i porazi su u jeziku u čijem se mutnom i bistrom ogledalu vidi šta je življenje moglo da bude, a nije bilo. Od svog postanka reč gleda u svet, služi razumu i mudrosti. Na kamenu i štitu, u leksikonima i literaturama, kad misli i peva ili čuti pobednica je bez straha. Njoj ni jedno saznanje nije dovoljno. Zna šta je izgubljeno i koliko još može da se rekne. Dok doživljava sebe u govornoj stvarnosti saznaje i izražava tragičnu istinu da se sve istine ne mogu saznati. Podjednako je lepa i stvarna u svojoj moći i slabosti, kad diže i obara, kad se lomi i dogoreva, kad svetli i u nevidelici mami, kad je zaveštanje i izgubljeno vreme. Reč je dizanje očiju u nigdinu, nestvarno prisustvo koje iz nepostojećeg kliče, živa voda koja nikad neće presahnuti. Postoji zbog gorkih buđenja i zaborava koji su bili svesni, ili uspavana opasnost, zbog jave svih trenutaka i svih stvari, zbog veličine i bliskosti bola, zbog vrednosti koje se uvek iznova otkrivaju, zbog dostojanstva izumrlog i veličanstva živog. Povest njenu niko pouzdano ne zna.

Delotvornost jezika nije samostalna, niti se može preuzeti iz epohe u epohu jer se čovekov odnos prema svetu menja, a time i prema jeziku. Oblikuje se prema vremenu i sredini, prema prilici i slici živog života, objavljuje i ozakonjuje. Izražava postojeće i stvara novu stvarnost, ima svoje tvoračke trenutke, svoje tajne lepote, svoju psihologiju i filozofiju. Jednak je pred istinom u kanonima i manifestima. Potreba da se moguće pretvori u stvarnost. Može i da bude velika nepravda, nejednakost i nasilje. Da izda svojom slobodom, da izneveri i usmrti, da se obesmisli i pocrni. Ali ni tada nije van saznanja o čoveku. Jezik, skupljač zvukova ljudske duše, istovremeno vidi iznutra i spolja lica i naličja, čuje i ono što nije rečeno. Na njegov poziv odazivaju se daljine i ogłase predmeti. Nema mu kraja.

Jezik je najdublja istina poezije Maka Dizdara. Zatečen u stvaranju on ne prestaje da se događa, vodi u samo biće kreacije, nije zatečena stvarnost. Vraća reči izvorima, starostavnim knjigama pisanim bosančicom i jeretičkim ćutanjem, Jovanovom jevanđelju i folklornom izrazu jednostavne metaforike, narodnim običajima i legendama, traži ih s kraja na kraj Bosne i Huma, s kraja na kraj vekova, reč Gorčinovu ili Nespininu, nedosanjanu i nedovršenu, koja još miriše na zemlju, reč koju su preci sa vatrom doneli sa Karpata, koju su Ćirilovi i Metodijevi učenici prvi put zapisali, reč dobrih ljudi — bogumila. Iza tih reči koje su imale nekoliko života je beli i žućkasti sloj kamena, geometrija antropomorfnih znakova, jezik mudrosti i neispunjenih želja. Odatle se pesma podupire i podiže kao potreba da se bolje rekne ono što nije rečeno. Nije težnja da se postigne osobita originalnost ni pustolovina sanjara, nego rezultat naučnog i pesničkog rada. Pesnik živi s jezikom, posmatra mu promene, prati njegov razvoj između narodnog govora i racionalnog zaključivanja, između starih rudimentarnih obeležja i moderne semantike. Istražuje odnose i stvaralačke mogućnosti, oblike po kojima se govor stvara i zatvara prema stvarnosti. Ono što je skriveno pod korom vremena, u dubinama, otpore i obrte, poraze i uspone, govor negovora. Uspostavlja nove sinteze. Umeo je da se približi rečima, da ih dozove, da uraste u jednostavnost njihovu. Elipsom asocijacija pokaže ono napušteno i ispušteno tako da se pesma u tim nenaznačenim i nekazanim re-

čima čuje. Strasno ih je »progonio« podvodne i nepoznate u »sjajnom ozoru« daljine i nenadno ih pohvatao i zaustavio kao što je Grubač magijom svoje umetnosti u kamenu zaustavio dane i zaborave, zlatnozelene gore i izvore, nestale šapate, sunce na zahodu, korake, i unitio ih u svoju pesmu:

Jer u tom jednom jedinom trenu u tom magnovenju kad
sobom obuzeti bjehu goniči svi
i sasvim
sâmi

Te strasne lovce ulovih u nevidime konce ja kovač Grubač
i vjerno upisah i smjerno narisah
u ove vele u bijele
u kâmi

(Zapis o lovu, KAMENI SPAVAČ)

Oslobođene i opevane reči, lišene ukrasa i patosa, približavaju se govoru epitafa. Onako kako ih je misao isklesala, liče na kamene stranice neke hercegovačke nekropole. Govore iz detinjstva nacionalne kulture, pomažu da se ograničenim siromaštvom kazivanja izrazi kratko i ekspresivno. Privid nemuštog preobražavanja. Kretanje značenja začne u dubini otkriće koje samo sebe otkrije i označi u samotnoj punoći. Smislenost se razastre na sve strane, do relacije univerzuma. Pisac nije samo pesmu približio epitafu nego je i epitaf približio pesmi, našao je neke zajedničke nazivnike i principe, opravdanja da se ne pokori i potčini. Misao ima nečeg od kovine, od tvrdog materijala, prstima se može opipati njena stara bosanska arhitektura. S pravom je Dizdar mogao da zapiše »U noći« da je »svojim nakovnjem i čekićem iskovan«. Stihovi žive zakonom i istinom kamena, prošlih i budućih oblika, glasom tajni, umom lepote. Sve je na istom mestu — čovek i smrt, vatra i voda, zemlja i nebo, zbilja i snovi, zmija i cvet. Događa se da pesnik fizički, ne samo idejom, liči na neku svoju pesmu: »U onom sam što istinski odražava; u onom od čega boli, zbog čega se smije, u onom što sam najintenzivnije i što me kao nezaustavljiva voda prekriva i preko očiju.«¹⁾

Malo je iskustvo našeg jezika u refleksivnoj lirici, ali Dizdar probleme svoje meditacije uspešno rešava starinom

¹⁾ M. Dizdar, Koji svoju pesmu najviše volim (citirana antologija: 65 pesnika odgovara).

»bezlične« reči i lapidarnom versifikacijom natpisa i glosa. Uprošćen integralni izraz ima više značenskih polja koja su dobila vid pesme. Sentenciozan je ne samo u kratkim formama. Kaže i ono što se u životu govori kada se ne piše pesma. Monolog jezika samog. Neki pasivni otpor tihom negacijom i ironijom razbija sintakskičku strukturu, ali ne odbacuje zakonomernosti. Nije toliko stilska inovacija koliko je krepost jezika. U bespuću leksike iza Vuka, bez koje srpsko-hrvatski jezik nije bio niti bi mogao da bude, oslobađa zaborave, sa mrtvim oblicima razgovara o živim. Ne stvara toliko nove reči koliko traži i oživljava stare koje govore pojedinačno i u grupama ritmom smisla i rečenica, vraća im potvrđena značenja, ali time ne restaurira srednovekovnu jezičku prošlost nego obogaćuje savremeno pesništvo leksikom koja je van književnog optičaja i živog dijalekatskog govora: noći — noći; navist — mržnja; greb — grob; slovo — reč; vražda — svađa; rastepa — rastrgnu; tuždi — tuđoi; ase — ovde; žih, robje, ropci, glagoljah; zapreštaju — pretimo: ašte — ako; meteh — oblast; nesoh — tekoh; končina; ništi — beznačajni; poiska; temže — stoga; otroci, poveljenje, mošti, ljubve; tmâčne — tamne, himba — umišljenost; tmuša; folklorne bosanske reči: ozor — svanuće, razboj — sukob, kovač — klesar; dijak, kami, bugario, niktor, ništor; brijeme — starost; baština: zakonici — redovnici; sokolar, gospar, agalar, katunar; tepačija — dvorski plemić, stavilac — pravnik, komornik — rizničar, kaznac — blagajnik, badac — stražar; urilo, rapailo, epimil, rumil, angeluš, ancilijaš, akomiraš, cernicaš — imena nečastivih; gost, strojnik, starac — redovnici bosanske crkve, krstjanin — vernik; Gorčin, Nespina, Vučihna, Grubač, Mravac, Sretan, Semorad, Hiljadu i jedno postojanje. Vide se iza reči nepokorne glave bogumila.

Istraživalački duh jezika ne zatvara se u jedan sistem mišljenja. Iz jedne oblasti prelazi u drugu. Postoji neko nevidljivo dejstvo između onog što reči jesu i onoga što bi mogle biti, neko izmireno jedinstvo zatečenog i stečenog znanja. Ono što nije imenovano ima nestalni oblik u susedstvu obznajenih stvari. Kad Dizdaru zatreba reč koje nema u leksikonima i govoru on je sam začne i oživotvori: vik (od vikati), kajan, zrenik, gordinje, matim (prema bratim), mojstvo (od moj), jastvo (od ja), kamni, visokan, ostrvilo se (prema ostr-

vo), stajačice, smijač, kletvenik, dobrilo se. Kao da su te samorodne reči izvađene iz korena jezika zajedno s drugim rečima. Izražavaju bitnost jednog mišljenja i postupka vraćanja simbola životu, svođenje apstraktnog na ilustrativni jezik, kretanje materije, znanje vekova i smena epoha, sudar i koegzistencija. Ta nova leksika ima svoju morfologiju i sintaksu. Pesnik je gradi prema starim i novim oblicima govora, negacijama: nebojnih, nevidovnih, nevid, nemodar, nedovikan, nedohod, neprebol, neistina, nesan; složenicama: dugomorani, životno-smrtan, ravnoredno, zorokrug, samotvori, stosrce, sebeljublje, ucrni, ozvezdano, ovremeni, zaštosan; stepenovanjem prideva: najtajnijih, bolnija, golija, najjunackiji. Buntovne reči od kojih se ne može pobeći ni odbraniti. Bezlične, raskovale su prošlost i drugih reči u prisustvo jedne stalne tuge. Gube se i nalaze u tom gubljenju. Njihove se prave dubine i praznine ne mogu određeno označiti i meriti. Vidljivo često potamni pred nesaznatljivim unutarnjim žudnjama.

Dizdar traži izražajna sredstva koja može da zgusne i stegne. Jezgovitost se javlja u bogatoj skali modifikacija, može se posebnom metodom ispitati. Njeni pojavnici oblici su rezultat osobenog načina mišljenja. Ne može se razmatrati samo s aspekta nauke o književnosti, teorije, stilistike, nego i s druge jezične strane, zatim iz aspekta logike i gnoseologije. U predgovoru svoje knjige »*Stari bosanski epitafi*« zapi-sao je: »Starobosanski epitafi u kamenu lišeni su svih onih suvišnih ukrasa od kojih se kloni svaka istinska poezija. Oni izbjegavaju patos, iako znače posljednje slovo o čovjeku. Do krajnosti kondenzovana misao ne trpi ni metafore.« Iste stilske odredbe važe i za njegovu liriku. Ona je sva zbijena, bez suvišnih reči i nakita, jednostavnih izražajnih sredstava koja su organski srasla sa slovom i duhom teksta. Epitaf određuje njene estetske smjernice kako u pogledu mišljenja, sadržine, tako i u obliku, zvuku i pokretu. Pjesma je toliko sažeta da nema mesta za stramputice. U njoj se i očaj sam nada boljim svanućima. Izraz nije eliptičan samo u stihu i rečenici nego i u čitavoj strukturi. Razvojni tok misli odvija se nevidljivim putevima asocijacija. Transkripcija smisla ne bi mogla da kaže ono što je negovorom rečeno. Reči su prošle mimo reči i stigle do mesta gde počinje stvarnost sama, dove-

dene do neizrečja i zaustavljene. Sve je do te mere prirodno i istinito da ne zbunjuju ni česti slučajevi ezoterizacije.

Reduciran i stilizovan, jedar i opor kao hercegovačko sunce, spržen i racionalno dubok, neobično združen u svojoj sintaksičkoj smelosti i pesničkoj zrelosti, izraz razgovora sa svojim razgovorom, misli kako da ne kaže ono što misli. Niko danas u Bosni ne piše gorče i tako krepke stihove. Ne mora da se posebno biraju primeri pa da se to pokaže i dokaže.

Raznovrsni su jezički izražajni oblici i svaki je od njih valjan na svoj način. Neke se istine životne i pesničke potpunije mogu iskazati negacijom, jedinstvom suprotnosti, oblikom neke druge istine. Životvorni princip posmatranja i umetničkog imenovanja u humorističkoj reči pokazuje se kao novi vid novog. Izvan granica životnog realizma i racionalne logike, združivanjem stvarnog i fantastičnog, stvara se jedan izuzetan i prolazan, ali potpun poetski nadsmisao koji brani reči od stega i napadne radoznalosti spoljnog sveta narcisoidnim zadovoljstvom i odbijanjem da se podredi zahtevima stvarnosti. Podtekst smeha je kritika ustaljenog reda stvari i mišljenja, izuzimanje činjenica iz njihove normalne upotrebe, jedna metaforizacija postojećeg. Transformacijom osećanja u humorističko zadovoljstvo reč postaje neočekivano suočenje stvarnog i nemogućeg, »jedinjenje nesavladivih i nesvodljivih ideja«.²⁾ Dok izmiri zatečena i stečena značenja pesma razvali konvencionalno diskurzivno ustrojstvo, »okrene« značenja, dok kazuje zasmehava i ismejava, otkriva prirodu i poreklo smešnog:

Kad se smijah tim se grijah
Sve u svemu kad se smijah tad i bijah

Onda smijeh posta grijeh
Grešni grijeh Grešni smijeh

Pa tad smijač smijulji se Smješno smije
Preko mice Kradimice Ne u lice Jer se krije

Al od grijeha čuj ti smijeha posta smijeh
Grijeh smijeha Smijeh grijeha

(Slovo o smijehu, KAMENI SPAVAČ)

²⁾ M. Ristić, Objava poezije, Novi Sad, 1964, str. 103

Ciklus »*Slovo o slovu*« u »*Kamenom spavaču*« je svojevrsna teorija i umetnost reči. Svako »slovo« razmatra neki jezički problem — poreklo reči, starost i nestajanje, funkcije i značenja, oblik, preobražavanja, ćutanja i zvuk, pokret, organizovanje i pamćenje. Traga se i za nepostojećim rečima koje će tek da se dogode, koje će da imenuju ono čega još nema. Vidi se šta reč u pesmi može i koliko da kaže, koliko je života u njoj ostavljeno. Ono što čovek pomisli i učini, što hoće i neće, svedočanstvo o naporu da se otelotvori pesma i kako se i koje reči za nju traže i nalaze, kako misao postaje lepota i trajanje, različite projekcije jedne iste istine. Ta teorija o rečima zapaža se i u drugim stihovima Maka Dizdara, ali ona se najbolje potvrđuje poezijom u kojoj se javlja kao poetika i kritika. Slovo može da bude krto i škрто, iz okova i teško. Zna da grmi i pocrni, da kudi i ništi druge reči, da izbledi i zadrema, probudi i osudi, buni se i množi. U svemu je: kamenu, gvožđu, vinu, duši. Zatreperi u zraku, zasvetli u mraku. Zna da voli i da boli. Stiže do sunca i bezdna. Nastoji da sobom sebe potvrdi i stvarnost, ali više mu je stalo da stvarnost potvrdi njegov žamor, umor, čemer i nemir, njegovo pevanje. Razlikuje stare reči koje tek sutra dolaze, koje će tek kad budu prošlost oživeti.

»Nepoetične« rasprave »*Slova o slovu*« nisu nepripremljena pojava. Ni svet lirske intime »*Koljena za Madonu*« nije manje meditativan (»dug nije nov on je od juče i nosi dane buduće«).³⁾ Jedno »slovo« oblikuje ono što prethodno misli, osmisli njegovu impersonalnu refleksiju, izgrađuje kriterije pesničke imaginacije. Ne skriva razloge, ali ih i ne pokazuje posebno. Materijali se nude, zbrajaju i ne stignu da se dopevaju do simbola. Psihoanalitičko i ontološko objašnjenje predmetne preokupiranosti nije i jedino objašnjenje. Estetika »mrtvih priroda« suzbija u drugi plan lična raspoloženja, izražava romantiku imenovanja. U jednoj strukturi dominira čulno viđenje, a u drugoj analiza, dubinska perspektiva od početka do svršetka ako ga ima. Značenjem reč poveže spoljnu stvarnost sa mišljenjem, oslobađa se leksikološke teskobe i svojim kreativnim umom stalno otkriva, bori se za svoj opstanak, tiho i gromko jaukne progonjena i umorna. »Nekada su one

³⁾ Igra trideset i treća igra gruba 2, Poezija, str. 103.

krupne, tamne i nepomične stvari, kao kamenje pored puta, a nekad prozirne, raznobojne, lake i promenljive kao kristali, rosa i oblaci. A uvek su podvržene neslućenim metamorfozama, i večitom talasanju umiranja i vaskrsavanja.⁴⁾ Menja svet, menja ljude, one koji su je rekli i one kojima govore, menja druge reči i sebe. Koliko ljudske prirode leži u govoru, koliko propasti. Kako bi bilo strašno kad bi život zanemeo i pogubio reči? Dete nikada ne bi dozvalo majku, ljubav bi ostala pusta i prazna, a razum ne bi mogao da se izrazi.

U šesnaest pesama ciklusa »Slovo o slovu« Dizdar je, više retorikom nego poezijom, objavio sva svoja iskustva iz bavljanja umetnošću reči, složena pitanja kazivanja višestruko je sagledao, potvrdio se i ponovio suđenjem i rezultatom, igrom reči, slogom antipesničke strukture. Reč je vatra ili dim, ono što zablista na svetlu ili zaboli u mraku. Kamen i voda, zvuk i tišina, vera i sumnja. Ima i četvrtu dimenziju, dimenziju sna, sna srca i sna misli. Meka ili jetka, britka ili pitka, zlatna ili blatna, sama sebe stvori, sama sebe zaboravi, slavi a radi o glavi, nežnošću određena ili geografskim dužinama. Reč može biti okrugla i glatka da joj se ni sa jedne strane ne može prići, »ružno pače« do kojeg idu vijugavi putevi. Bez dlake na jeziku i straha Dizdar je zagospodario rečima, analitički ih izučava i određuje u bogatstvu značenja, opisom i popisom pokaže njihovu đavolsku ili anđelsku lepotu, životvori slovo prejako i ubitačno, belo od cveća ili oholo, usred kola razigrano, duhovno ili čulno, kada je budno, kad gleda u život širom otvorenih očiju i kad skrušeno u sebi sanja svoje poraze. Kad se u naporu da se stigne do pesme zakoni mere ne mogu uspostaviti, u nedoumici se opet javi reč da dotakne mesto koje boli, uči oko kako da gleda i vidi (»A slovo se javi oku da ga vida«).⁵⁾ Ništi i uzdiže, stvara, samo sebe obara, razdire i ubija, ide za drugim rečima sve dok ih ne prestigne, gleda s obe strane, jednom da bi bilo veselo, drugi put da bi se rastužilo. Može biti i nešto drugo nego što se misli da jeste, da nije onde gde se nalazi, da kazuje bezglasjem. (»Možda pravo gnjije negdje i gdje nije«).⁶⁾

⁴⁾ I. Andrić, O rečima, Izraz, br. 10, 1962, str. 240.

⁵⁾ Slovo o slovu 8, Kameni spavač, str. 120.

⁶⁾ Ibid, 10, str. 122.

Ono je u smrti, a ne smrt u njemu, rodno nesnom ugnjezi se u strofu, pesnik je zdrav tek onda kada od njega oboli:

Slovo stiha volim Lovim ga i molim
Prav sam zdrav sam s njega tek
Kada obolim

(Slovo o slovu 12, KAMENI SPAVAČ)

Šesnaesto slovo se vraća početku, traganju za budućim rečima što će tek da se »dogode«, zatvara krug pitanjem što sve pesme ovog ciklusa ipak ostavlja otvorenim za stara i nova »slova«, za druga i drukčija pitanja.

Na početku svake reči je zvuk, projekcija značenja, relacija stvarnog i stvaralačkog. I pre govora je zvuk, zvučna maglina, neki šum u zatvorenom sistemu mišljenja, preegzistencija reči, ono što treba da se smisli i rekne. Svojom auditivnom slikovitosti zvuk iz pustinje mraka doziva reči. I posle reči ostaje odjek misli, zvono asocijacija. Ne sluša se samo uhom i sluhom nego i duhom. Oslobođen zacrta se u reljef znakova i značenja, izmami dijalog između pojava i razuma, pređe u emotivno stanje i muziku misli što njim protiče, oblikuje se u zvučnu arhitektoniku rečenice i polifoniju svega onog što se zvukom može pokrenuti, postaje metrika kazivanja.

Pesnička forma Dizdarevih stihova i rima oglasi se nečujnim združivanjem i vezivanjem glasova:

U vatrio ono U dimu U srcu što snatri
U snu o slobodi U kamu U vodi

U zvuku svakom U muku i gluhnji
U vjeru U

Sumnji

(Slovo o slovu 4, KAMENI SPAVAČ)

Zbrajanjem i izdvajanjem vokala **u** nije samo naznačena simbolična fizionomija vatre i dima, određenje slova o slobodi nemirom kamena i sna, tamnim proticanjem vode, nego se i smisao značenja prevodi u zvučnu slikovitost jezika. Dva toka velikog i malog glasa **U** simetrijom **10U** prema **10u**, ili **3U** u prvom stihu prema **3U** u drugom, **2U** u trećem prema **2U** u

četvrtom, i odnosom 6U prema 4u u prvoj strofi i 4U prema 6u u drugoj, formiraju mutnu melodiju koja muzičkom grafikom bez prideva odslikava pejzaž u kom se neprimetno pale i gase velika i mala svetla samoglasnika. Čuju se u isti mah razni zvučni motivi: tamne asonance velikih i malih slova, koje poseduju i šumove prirodne stvarnosti, vatra, otkucaji ljudskog srca, nemušti govor stvari i muk. U veri i sumnji plaminja lirska misao o bolu. To mnoštvo glasova koji su ceo jedan život, pisac je združio jedinstvom suprotnosti i dramskim ritmom, rečenicom rečenica. Svaka reč ima težinu iskustva, sve što se kaže prisutno je, ostaje u službi lingvističke i književne semantike. Vidi se raspored i redosled imenica koje su aktivne i bez subjekatske službe i glagola, omogućile su svojim gramatičkim kategorijama da se različite stvarnosti smeste u isti oblik, da se poistovete pesničke, morfološke i fonološke strukture. Slobodnom formom odnosa i razvaljenih, istovetnih i praznih površina ekspresije, zakonom razlaganja i sklapanja manjih i većih sintaksičkih jedinica »zgori« se u praelementima materije: vatri, dimu, kamenu i vodi zvuk — slovo »što bi u otkriću«.

Neprestano su na probi zvučni oblici reči. Orkestracija glasova razbije vreme, deluje blago, ugodno. Ne kaže odmah sve što može. Novo nije u svemu otkriveno. Postoje razne mogućnosti da se racionalna sadržina izrazi melodijom. Dizdar muzičku pesničku strukturu traži ne samo u stihu, strofi, rimi, ekspresiji, leleku i krik, korenom jezika, nego i u elementima »nejezičke« poezije, letrističkim izražajnim sredstvima zvuka i tišine. Razbija racionalne rečenice, rastavlja reči na njihove sastavne delove, slogove, i stvara pesmu slobodnom kombinacijom glasova. Lišava se vidljivog i otvorenog govora, razbija smisaoni kontekst da bi progovorio melodi-oznom formom:

Liblaliga linelima
Lido lioličilinjeg livilida

Lidraliža lisi limi
Liod lioličiliju

Lidraliga

(Blago, KAMENI SPAVAČ)

Na prvi pogled razumljivog značenja nema. Emocija je prevedena u usaglašene odnose slogova, u leksički nepostojeće reči čija je vrednost u fonemskoj transkripciji: lidraliga, linelima, livilida. Ipak sadržaj u ovoj pesmi nije žrtvovan formi. Smisao je razvaljen prefiksanim dodacima da bi se negde iza zvučne zaveses ponovo sastavio. Čim se iz deformisanih reči izbace slogovni umeci **li** prividnog besmisla nestane, ukažu se deseterci izraženi na način narodne lirske pesme:

Blaga nema do očinjeg vida —
Draža si mi od očiju, draga

Taj drevni način skrivanja pravog smisla Dizdar je preuzeo iz narodne pesme:

Neven vene, le, za goricom, le, le leljo le!
Mene zove, le, da ga berem, le, le leljo le!⁷⁾

Neke su reči same zvuk, otvorene poput zvona bruje, žubore ili ćute, svojom onomatopejom prethode saznanju, druge zvuče strukturom značenja: njiva, brazda, zdravlje, ili su ravnodušne: kamen, krug. Rima nikad neće zameniti pesničku reč i pretvoriti je u muziku, ali ni reč ne može da prećuti njeno prisutstvo. I kad pokreće unutrašnje slike, kad je izraz misli i osećanja za koje se veže estetsko dopadanje i zborenje van reči, prethodnica pesme, ona je sporedno sredstvo poezije, premda se javlja isključivo u umetnosti reči. Otvaranje reči kroz koje melodija izlazi u svet, kroz koje se čuje muziciranje glasova. Povlašćena desetina ili osmina pesme. Gradnja u koju su utrošena birana izražajna sredstva, ona strana odakle se stih najlakše ruši. Ima velikih pesnika koji smatraju da rima čini pesmu »pribranijom« uprkos svemu što je »razdire« iznutra, da bi se strofa bez nje »raskomadala«. Ipak rima pesmi više uzima nego što joj daje.

Još u »Vidovopoljskoj noći« Dizdar je izabrao slobodan stih bez konvencionalne metrike, ali ipak je rima pronašla hiljadu i jednu mogućnost da se iznova pojavi i održi u njegovim pesmama. Ne javlja se po potrebi, nego po prirodi

⁷⁾ Vuk Karadžić, Srpske narodne pjesme, knjiga prva: Djevojka hoće momke da nadigra.

jezika, kao da je u tom poretku oduvek bila. Najvećim delom je u sadržaju, a ne na rubovima pesme. Ne umara svojom pojavom, ne sputava tokove poezije, pisac s nje poskida logične akcente i pusti je u slobodu. Ne zna se gde počinje i kada se završava, kako se kreće i gde će se sresti slikovane reči. Najčešće to je samo romor glasova, eho koji se javi iza misli. Nije tražena, ni jedna reč ne menja zbog nje svoj redosled. Može se reći i da je i sama rima samo reč na svom mestu. I kad je poznatih oblika ona poseduje nešto od nesvakidašnjeg zvuka. Bilo da dograđuje zvučnu strukturu pesme i da združuje neobična značenja, deo je sadržine, a ne samo melodija. Presretne misao ili se kasnije javi, čuje se u nerimovanim rečima kao ugodna lirska beseda ili kao tišina kamena. Izjednači čoveka sa prirodom, pređe u panteističku želju osluškivanja glasova, ponire u tajne. Taj odbir reči na svoj način zacrta dramu postajanja i postojanja oblika pesničke dijalektike — kretanje na čijem zvučnom tragu ostaju tamni i svetli slogovi. Nemi svet »kamenog spavača« čini srok koji *misli* kako da dozove misao druge reči, kako da u njoj odjekne zvukom ili srodnim oblikom, rimuje u njemu staro sa novim, zaborav i ono što je uvek bilo u kamenu: ćutanje sa modernim govorom. Kada se predmet objavi predmetu onda se oni međusobno podržavaju nekom sonornom linijom koja se i vidi i čuje. Ne može govorom da se poništi. Pređe u neku objektivnost pokreta i zvuka koja samom svojom slobodom višestruko misaono i emotivno postoji. Ne zna se kojim će se svojim delom rima vezati, na kom mestu stiha, u kom poretku strofe, da li će biti pravilna ili nelogična, tiha — u velikom razmaku ili leoniska. Rimuju se reči na kraju jednog i na početku drugog stiha, završecima ili korenom, traže se ili su sve jedne uz druge: **jelen, zelen, vuku za ruku, život živi, zvižduk zviždim**. Po nekoliko istih ili različitih rima se nađe u jednom stihu: To možda od zla možda od **zlata; Vi galebovi plavi krvavi; ako su vrata od zlata i brave su od strave; a kuća koja nas čeka i mačija i vučija i daleka**. Bljesne u nekom kutku stiha ili se prostre jednim oblikom kroz celu pesmu. Lak i težak slik, vokalni ili suglasnički, sličnog i oprečnog smisla prilagođava se duhu jezika, pokazuje granice psihološkog naglašavanja, samostalnosti i podvojenosti, spaja kraj s krajem.

Rimuju se i reči sastavljene samo od jednog glasa, velikim slovom:

Oni što je vole/I
Jedan ne samo strašno koji volio je mrzio I
može ovo nazvati se čovjek
Buduci/I
(Ljepotica, KOLJENA ZA MADONU)

Kad nema rime na slogovima zadnjih reči u stihu ostaju isti akcenti, ali često se i čitava pesma organizuje u zvučni ornament gde se sve sobom začne i ispuni bokorom crnih i belih fonema, rima samu sebe rimom opeva vidljivo i glasno:

Svoj klik ću sam
U lik da dam
U slik nedovikan
U vik nedoslikan
Svoj klik ću
U krik

(Krik, OSTRVA)

Ponavljanja koja imaju stilistička i ritmička značenja, združena sa slikom, očvrсну kontekst misli, nalaze opravdane razloge da naruše norme versifikacije, omogućuju da se uspostavi višestruka, *povratna rima*, morfološka i gramatička, metaforična i dramska, u njoj se na nekoliko nivoa — fonološki, sintaksički i semantički — vrši slaganje i usaglašavanje svake reči u stihu:

Koliko kola od dola do dola
Koliko bola od kola do kola

Ovde rima ima i strukturalnu funkciju, metar i značenja se međusobno obuhvate, horizontalno: **kola — dola, bola — kola**, vertikalno: **kola — bola, dola — kola, dola — bola**, korenom i nastavkom, aliteracijom i asonancom svi su glasovi utkani u jednu razigranu melodiju kola i bola.

Zvuk složen u obrasce nije ono što je u slobodnom prostoru. Reči kad nabreknu od pesničkog sna nude se na sve strane, pred njihovim rastom puca i lomi se artistska kora zvuka. Muzička svojstva nalaze u svojim sadržajnim poduhvatima, u neusiljenim spregovima glasova i značenja, slobodnoj

metrici stiha i plastičnoj lepoti strofe. Takav unutrašnji govor, ono što smiruje i odjekne u ritmičkim dužinama mišljenja, onaj zaokruženi ali i nezatvoren prostor je nova sadržina i odlika, mirovanje i kretanje, monolog asonanci i zvučne stope asocijacija — pravo pesničko rimovanje misli i zvuka, pokreta i funkcije, boja i ćutanja. Osećanje određenih pesničkih činjenica, susret i pronalaženje glasova, projekcije novih odnosa. *Unutrašnja rima* prepoznaje sličnosti, vrednosti i slabosti. Može da izrazi karakter pojava i uzroka, ono što podleže vremenu, što se izgubi i obezliči. Monološki slik je retko kada otkriven, ostaje u unutrašnjem slogu i unutrašnjim susretima, u prelamanju glasova i struktura: **vatra — trava, ključ — čovek, štiti — tišti, vidim — divim, čisti — istim**. Rimuju se u svesti sa nekom nevidljivom muzikom i one reči koje se ne pokazuju podudaranjem glasova, možda samo po raspoloženju, po tome što su sastavljene od srodnih ili suprotnih značenja koja su se srela na nekoj ritmičkoj dužini. Mak Dizdar svoje lirske meditacije najčešće rimuje značenjem i službom reči, onim što je u prirodi glasa i odnosnim razlikama koje čine osnovu ritma i metra, pesničkom vizijom života gradi estetsku zajednicu stihova, odjekom koji ostaje iza misli. Meka i tiha melodika reči istekne iz misaonog konteksta njegovog pesničkog narečja koje zbližava sintaksu starog govora i modernog pevanja. Oživotvori takve oblike koji nateraju reči da same kažu ono što jesu.

I Dizdarev stih je sečen po zakonima neke auditivne plastike. Pravljen je za oko i uho, ima vizuelnu i zvučnu strukturu, organizuje se u stope govora. Podložan je određenim temama i motivima. Iako nije nova pojava, ipak je jedno drukčije shvatanje slobodnog stiha. Sloboda njegove imaginacije nije sloboda od reda i sklada nego traženje pravog ritmičkog smisla, razvija one metričke elemente koji su u korenu jezičkog blaga Bosne i Hercegovine, metar povelja, glosa i epitafa, narodne lirske pesme kratkog i dugog stiha i tradiciju biblijske versifikacije. Nalazi se u njemu i neka metafizička gustina koja mu menja oblike tako da ne gubi ništa od svoje autentičnosti. Ne predaje se emociji na volju. Racionalnim estetskim postupkom osluškuje sve tokove poezije, na svoj način doživljava i izražava evolucije modernog mišljenja. Kada reč ne može da kaže — onda govori ćutanjem, govor

između redova koji oslobodi neimenovana značenja. Bez interpunkcije stihovi su razbacani u beline strofa i likovne ideograme slične simboličnoj ornamentici stećaka. Stoje ponekad teške i uklete kao tajne koje treba razrešiti, kroz njih se vide putevi i bespuća, čuje se korak živih i mrtvih vremena. Zvoni mir kamena u kvadratima skupina kratkih stihova i polustihova, ili u dugim narativnim rečenicama. Može se ući u strofe i doći do drugih pesama, zaseku grafikom prave linije i oštre uglove posmatranja ostave na sebi. Ako bi se svrstale u prozni slog one bi bile poezija, ali ima i primera kad stihovi i rime ne mogu da zaklone utisak pripovedanja. Neke se pesme mogu čitati s obe strane, kao da su pisane s kraja prema početku:

Ruka do ruke
luka do luke

Ruka u ruci
muka u mucu

Zemlja priteže
nebo visoko

o da sam ptica
da sam soko

(Kolo, KAMENI SPAVAČ)

Oslobođen zvuk pređe kroz dvosložne i trosložne stope, ostavi za sobom udare pojednostavljenog ritma lirskog deseterca u kom se reči odredbom sadašnjeg vremena, koje se već dogodilo ili će se dogoditi, pomeraju prema kraju ili početku stiha i razmeštaju strogim poretком koji isprazni pesmu pa je ona više za gledanje i uho nego što je govor. Grafikom je vertikalno podeljena u dve strofe koje svaka za sebe mogu da egzistiraju oblikom i značenjem zapisa na nekoj prepolovljenoj ploči:

Ruka do ruke
Ruka u ruci
Zemlja priteže
O da sam ptica...

Zvučna rečitost stiha ispunjena je i unutrašnjim kretanjem koje združuje glasove i misli. Ono nikad nije jednako, obnavlja se neprekidno po nepoznatim talasnim dužinama, ostvaruje uvek drukčije susrete s rečima. Iako ima pesničkih iskaza dovršenih iznutra i spolja, prometnutih u reči koje se ne mogu otvoriti za nove sadržaje, ipak stih Dizdareve poezije nije konačan, nije svršen. On može da se razvali i ponovo sastavi i dogradi u nekoj drugoj pesmi, da bude zamenjen i prepevan. Ne otkriva se sav, uvek ostaje nešto što se iza njega događa.

NEIZREČJA

Delo Maka Dizdara vezano je i oslobođeno svojim stvaralačkim zakonima. Onim što jeste imenuje i ono što će biti. Meša se mišljenje sa emocijom, osećajnost sa razumevanjem, iskustvo opšteg saobražava se ličnom rasuđivanju. Neko novo kazivanje lirskog epskim, epskog lirskim, združivanje arabeske tehnike detalja, minijatura, lapidarnih zapisa i narativne tragike opstojanja u nestajanju, svelika i sveprisustva. Vreme u poeziji i poezija u vremenu. Neizvršenje reči, »ostrva« smisla. Spoznaja stvorenog. Teorija kritike i kritika teorije. Antinomija življenja i umiranja, buđenje pod kamenom i u kamenu, u večnom krugu gde se trajanje svodi na prošlu sadašnjost i sadašnju budućnost — postojanje pre postojanja, u prerodstvu, postojanje u razačecu i nepostojanju, oblik kosmičke stvarnosti i estetska sinteza. Jedni su sadržaji oštro zacrtani, u krupnom planu, razrađeni i povezani sistemom kodova, povod i vid stvaranja, zapis o njemu, drugi su viđenje daljine, mrtvo oko, pitijsko ili nečitljivo slovo i negovor, ple-tar želja. Bez osude i otuđenja, u jednom samosvojnom određenju i postupku, pesma pomera granice između uzvišenog i običnog, traži mogućnost apokaliptične alternacije, Zatočena bolom i izgubljenom srećom, s paganskom dobrotom osmiš-ljava neispunjene večnosti malog i velikog sveta.

Ni jedna od deset knjiga Dizdarevih stihova ne predstavlja zatvorenu celinu, ni posebno vidljivo tematsko i stilsko područje, ne mogu se s razlogom odvojeno razmatrati jer im je osnovni izbor pesama zajednički. Više su jedan pesnički proces, jedno mišljenje i pevanje koje je s vremena na vreme uzimalo maha i potvrđivalo se opštim i nacionalnim vrednostima i onim što se htelo a nije moglo da prevlada. Iz pesme u pesmu, iz zbirke u zbirku, traži se bit jednostavnog i prirodnog u stalnim promenama i trajanju. Miran nemir i bezlična gorčina. Opređenje za čoveka i njegov udes. Bez dekorativne slikovitosti i bogatstva izraza Mak Dizdar otkriva lica i naličja života. Prepusti se vokacijama i unutrašnjem biću reči, u njenoj viziji realizuje svoju ličnost. Osudio je sebe da se podjednako stara i brine o pesničkim i nepesničkim temama i idejama, o napisanim i nenapisanim stihovima. U prelaznom periodu od »Vidovopoljske noći« do »Povratka« napredovalo se samo u odlučnosti da se ne odustane u traganju za pesmom, u osmišljavanju odnosa prema stvarnosti. Prošle su decenije dok se stiglo na pravo odredište. To je bila potreba, cena uspeha, a ne slabost, jedini put koji je vodio poeziji. Pisac se priklanja »kamenom spavaču«, duhu i materiji. Želi nešto što je manje od zla i bolje od sreće. Ontološkom slobodom vratio je stvaranjem stvarima autentično značenje, elementarnim jezikom predaka i savremenika.

Dizdareva lirika sporo se kreće kroz sintetički stih, taloži se i smiruje, oslobađa pozajmica i nerodica. Svesna svojih nedostataka i mogućnosti za druge i veće svetkovine, nadrašta sebe u tihom hodu i postaje prisustvo bez kog ne bi htela da bude ni jedna moderna poezija. Njene refleksije o bolu fizički se osećaju u Gorčinovoj baladi, dopiru do najvećih dubina jednostavnog i istinitog. Taj glas u noći sudbina i ljubavi pita sebe, mrak, jutro kome će odgovor dolaziti i mnogo godina kasnije s tajanstvom i lepotom tuge koja u čekanju da nestane večito traje. Produžava simbolističku tradiciju Antuna Gustava Matoša, Jovana Dučića, Milana Rakića, A. B. Šimića, Momčila Nastasijevića, Tina Ujevića, traži teme u legendama i sudbinama ljudskim sa jednom novom pesničkom i lingvističkom svešću. Utisak da se u toj poeziji nalazi nešto što je nasleđem rečeno ne umanjuje čar njene samosvojne lepote. Pesma ne prestaje da se puni novim unutrašnjim zvucima i

izvornim nacionalnim smislom jednog vremena koje nije moglo u pesništvu da učini više nego što je učinilo i reklo, da objavljuje značenja mutnim svetlom što miriše na luč i kresove varvara. Upućuje na oslobođenje od otuđenja, na tragičan usudni lirizam, postojan i autohton, koji se kao prosta molitva u polju govori za čoveka.

Poezija i teorija nisu nužno suprotstavljene, mada deluju različito. Granica koja deli pesmu od njene poetike nije jasno povučena. Samo onda kad se više bavi stvaralačkim postupkom i unutrašnjim zakonitostima strukture nego bićem i značenjem poezije pesnik prelazi na područje teorijske eksplicacije. Sadržinom i teorijom koja je u mišljenju i izrazu tih sadržaja, opredmećuju se sadržaji poezije. Dimenzija teorijskog razlaganja i analize otvara zatvorene regione dela koji se ne temelje samo na jednoj mogućnosti, na jednom aspektu pesničkog, savremenog i tradicionalnog, opšteg i pojedinačnog.

Dizdar nije svoju poeziju stvarao prema teoriji, ni teoriju prema poeziji. Dok peva razmotri i oblikuje i svoju poetiku. Misli i oseća rečima, sve što treba da kaže u pesmi je koja nosi obeležja i svojstva autentične teme i stila. I nedostaci su sastavni deo njene originalnosti i uspeha. Koegzistencija neoklasicističkog reda i romantičnih motiva prošlosti, modernog kazivanja i arhaičnog jezika, stiće se u forme koje prevazilaze određenja prema pravcima i pesničkim školama. U misaonim arabeskama lirskog postoji epski vid. Naracija nije deskriptivna, više je razvijanje misli, kreće se od osećanja do događaja, od objektiviziranog prvog lica do dramske sugestije i vizije sukoba između čoveka i sveta, bića i stvari. Analitički stih pokazuje se onako kakav mora biti da bi nešto označio, emotivni tonaliteta reči preneo je u celinu strukture. Nema protivslavlja u tom stilističkom granjanju i združivanju, sagleda se razvoj značenja bez dugih puteva i dugih razgovora. Poetika ne zapostavlja ni povesne činjenice implicirane sadržinom. Ona je nastojanje da se tehnološkom obradom građe ne izgubi estetska vrednost govora. Pesničko saznanje i filozofsko usmeravanje razmatraju se u sferi vrednosti dela. To dvojstvo je neophodno da bi se slutnjama i nagoveštajima odredilo pravo mesto i značaj, da se ne osiromaši poezija u svojoj sveukupnosti. Esejistički deo pesme pruža

istorijska i teoretska objašnjenja, ne razara delo nego složene odnose između zvuka i ritma dovodi u ravnotežu pevanja i mišljenja, ukazuje na lirske izvore — tajnu poezije i poeziju tajne — skrivene u morfološkoj i sintaksičkoj strukturi. Bez izdvajanja i razvaljivanja spušta se do samih leksičkih osnova u kojima je sadržano jezičko i poetsko iskustvo, gde se značenja poezije poistovećuju sa značenjem gramatike. Genetičkom strukturom ostvaruje se poezija »stizanja i prestizanja«, prepoznavanja i nepriznavanja, osmišljava se jedan svet da bi se srušio besmisao drugog, potvrđuje se ili negira »pedeset prvi san« od zlata i blata o slobodi koja bi sama sebe oslobodila, koja bi se objavila u obliku pesmovite večnosti jeresi što je stolicima ćutala da bi u presudnim trenucima, neumoljivom logikom nepokoravanja, bila iskorak iz starog ozakonjenog reda u novi oslobođeni i delotvorni nered.

Probleme poezije i poetike Mak Dizdar nastojao je da reši ne samo zahvatom u delo, onim strpljivim i dugim radom oko nastajanja pesme, prepravljanjem i dopunama, vraćanjem objavljenim stihovima, nego i kritikom poezije. Njegovo kritičko osećanje subjektivno je u najboljem smislu te reči. Našao se pred delom kao stvaralac i kritičar koji još jednom doživljava pisca. Kad govori o tradiciji, starim bosanskim zapisima, narodnoj lirskoj pesmi, shvatanjima savremenog pesnika, on misli i na svoje pesničko iskustvo, govori o izvorima i uzorima svoje poezije, razmatra iz jedne druge perspektive prirodu njenog značenja, napor da joj se da trajniji oblik, i mogućnost da se ne uspe, da se uloži mnogo truda, a ostvari malo. »Pjesnik se rađa, ali pjesnik se već rođen ponovo stvara. Ne samo Srcem. Ne samo Mišlju. Ne samo Radom. Nego i Borbom da se pronikne u Tajnu. Koja dovodi do Zrenja. Tu počinje Pobjeda. I Poraz«. ¹ Sudara se sa praznim prostorom između ideje i realizacije. Iako opčinjen prvobitnom potencijom, on u pesničkoj individualnosti vidi dalje i više, vidi na prvom mestu ponovno stvaranje koje dovodi do zrenja u kom se pesma spoznaje ne samo fiktivnim značenjem nego i stvarnim teškoćama njenog oživotvorenja.

Berač okamenjenih ljudskih snova, Dizdar nije morao da se diže visoko na prste da bi ubrao ozvezdane trenutke poezije koji su uvek tako blizu i tako daleko. Samo smrti pored drumo-

¹) M. Dizdar, Nečitak je svijet, Život, br. 3, 1961, strana 163.

va sunce je zlatilo krila. Nade u noći su i crnje i dublje, potrle su varljivu sigurnost gnezda. U nizinama i provalijama života nalazio je reči za svoju gorku pesmu. Gradi je i nadrealističkim premazom tajne na pojedinim mestima, dlanovima i ljiljanima ubranim u bokorima bura, belom potkom prošlosti i oblinama obala, molitvom o hlebu smiruje pepelišta. »Snažna od života, jaka od smrti« čeka ga od stvaranja sveta, od prvog jutra da bi mu ponudila korake »u sve kapije što vode dubinama vrtoglavim« — u kojima se mogu spoznati tame zrelih cvetova. Kao da se pesnik za to viđenje s njom dogovorio odavno pre rođenja. Beži napred u povratak²⁾ gde se ne zna sećanjem, ali ga sustižu reči tuge koje nije uspeo da preboli. »Klan nedoklan od tri zuba trozuba« u »hodu nevidovnom« doziva sabesednika da s njim podeli »veliki mrak« i »veliko sunce«.³⁾ Govor prvog lica pređe u treće, iz jednine u množinu, da bi se prema prirodi sadržaja opet vratio subjektu. Menjaju se uloge: posmatrači postaju sagovornici, pa saučesnici i akteri, a izvođači posmatrači. Svaka kompozicijska celina ima svoje zahteve i rešenja: u jednoj se ne priznaje zakon uzroka i posledica, u drugoj dobro otkriva zlo. Gledanje sa raznih strana i daljina, osiromašeno ili obogaćeno viđenjem iz novog ugla, sa više očiju ili svim iz jednog, iz leve ili desne pozicije. Svako mišljenje ima svoje pevanje, svoje glagole i prideve, prednosti i razloge, svoju istinu. Čovek je večito na raskrsnici i uvek postoji opasnost da ne stigne tamo kuda je pošao ni da se vrati svom početku. Može da misli, da govori, a da ga nema, da omrkne u hladnom analitičkom monologu tehnokratske stvarnosti, a da osvane u bogumilskom srednjevekovlju neimara Nespine, da jezikom povelja piše izvještaje o elektronskim računarima. Ritam savremenog doba uznemiri reljefe i natpise Radimlje i Premilova polja. Biće i nebiće rađaju se jedno u drugom. Smrt ima svoju lepotu kao i život, nije njegova negacija nego samo vid velikog Života, trenutak sunčanog sata. I reč je za to jedinstvo pesnik iskovao — *ž i v o t n o s m r t a n*.⁴⁾ Nagne se duboko u svoje oči i svoje noći, govori prosto, ponekad nepostojećim rečima, samo osećanjem. Cvrčci u smrči su ga

²⁾ Od posljednjih čaša, Poezija

³⁾ Vidi pesmu Pustinja, Modra rijeka

⁴⁾ Od posljednjih čaša, Poezija

pesmom podsticali. Pobjednik pobjeđen ostavlja za sobom nemirenje u nedovoljnosti: »Kad ću čuti kada razumjeti kada progovoriti.«⁵⁾ Slobodno se kreće na ivici poezije i kritike poezije, bez iskušenja da se jednom ili drugom prikloni, ili da svoju misao bizarnim pomirenjem skрати. On ne podiže glas da bi bio ono što hoće i što mora biti. Jednostavnim dijalektom svojih simbola odstvaruje večiti svet življenja i umiranja, pokazuje vrednosti i protivurečnosti same za sebe i u kontekstu opšteg, nalazi opravdanje za prisustvo pesme u svetlom i tamnom luku govora kojim je razum premostio prolaznost:

Nitko ne zna gdje je ona
Malo znamo al je znano

Iza gore iza dola
Iza sedam iza osam

I još dalje i još gore
Preko gorkih preko mornih

Preko glaga preko drače
Preko žege preko stege

Preko slutnje preko sumnje
Iza devet iza deset

Tamo dolje ispod zemlje
I onamo iznad neba

I još dublje i još jače
Iza šutnje iza tmače

Gdje pjetlovi ne pjevaju
Gdje se ne zna za glas roga

I još huđe i još luđe
Iza uma iza boga

⁵⁾ Razgovor, Poezija

Ima jedna modra rijeka
Široka je duboka je

Sto godina široka je
Tisuć ljeta duboka jest

O duljini i ne sanjaj
Tma i tmuša neprebolna

Ima jedna modra rijeka

Ima jedna modra rijeka
Valja nama preko rijeke

(MODRA RIJEKA)

Dijalog s vremenom ostao je otvoren, bez definitivnog ishodišta i razrešenja, hod po mukama i krugovima. Plava linija smrti, znana i nepoznata, uvek je u pokretu, što joj se pesma više približava ona je sve dalje. Njeni horizontalni i vertikalni putevi prelaze preko svega što je priroda stvorila, što čovek pomisli i učini. Sve joj je poznato i dostupno, svojom igrom nadigra i dobije najveće zaloge. Vremenom što je davno leglo i kome je dugo ležati izmerena je njena širina i dubina, vremenom i neprebolom se samo može premostiti, dugom plovidbom i osvajanjem tajne, koja je na njenoj drugoj obali, pesmom koja neće prestati da se događa, koja će sva ćutanja nemuštim govorom osmisliti. Ispisane polifonijom značenja, množinom kojoj pripada i prvo lice, večno budne reči dosežu »nevidovno«, izmere i objave sve što može biti i što je bilo. Pred njima je kao i za njima: nepresušna žeđ i vatra, bol od koje se živi, noć i dan, dan i noć, ogledalo sudbonosnog trajanja gde je sve u naslagama »ravnorednim«, čvrsto vezano tokovima i preobraženjima, slovom postanja: nebō, zvezde, more i ostrva, zidovi koji nisu samo u vertikalama, drevno i sadašnje, svetla tama i tamno svetlo, duh i materija. Pesma ne zalazi dva puta u istu reku. Piše deklaraciju smrti u ime života. U njenoj modroj arhitekturi značenja se dubinski i lančano pomeraju, oslobode se svega grešnog, izvan ništenja fizičkog i metafizičkog, sva se u trajanje prometnula, u več-

nost nebeskog prstena u kom nema kraja ni početka, gde se postoji i pre postojanja.

Ni na dnu bivanja »kamenog spavača« ne može se biti mrtav, ni nekad, ni sad, nikad. San tog bosanskog Orfeja se odstvario i ostvario, osvojio je obe obale, trajanjem se reči preobratio u pesničku stvarnost koja što je dalje tim više jeste. Sve je samo potvrda postojanja i nikakve negacije nema, neuporediva doslednost u kojoj je sve izvesno, od Nemila da Nedraga, biće i nebiće, od Raspre do Očekivanja. I kad bi se izmenile krajnosti u sistemu stihova »*Modre rijeke*« odnosi bi ostali isti. Njena pravda ne optužuje niti sudi. Samo je Lepota viđena mrtvim i živim okom, zatečena i stečena, zatočena i oslobođena sama sobom. Bez pravca Smrti i bez pravca Ljubavi, bez nadoknade ide u neviđeno. Ono što se događa u Prirodi događa se i u Pesmi: beskrajno veliko dodiruje se sa beskrajno malim. Sve je jedno s drugim, jedno u drugom, divotno Čudo, bit Večnog. Jednostavno i složeno presretanje činjenica u kom ni jedna istina nije središna ili granična, polazna ili završna. Transformacijom pokreta i zvuka podudare se emocionalne i racionalne metafore, svedu se na mitske simbole koji znakove i značenja iz jedne sfere odnosa prenose u drugu sve dublje i jače, dok se po okrutnim zakonima kruga, jedinstvom u razlikama, saglasjem nesuglasja, višestruko i višestrano ne odrede, oslobođeno deluju u perspektivi, pređu u četvrtu dimenziju govora, u nešto što je oduvek bilo i što će večno biti.

Svako je »kretanje« poezije složeno. I kad ide u prošlost ona je okrenuta nepoznatoj sutrašnjici. Upravlja se po glasu slutnji, po »cvijeću srdžbe«, uporno i bez žurbe, slave i hvale, stvaranjem bez kraja i svršetka. Na nekom »nebojnom polju« ona dobija sve bitke. Solilokvij iskreno i neumorno vođen od »*Vidovopoljske noći*« do »*Kamenog spavača*« i »*Modre rijeke*« pokazao je mnoge životvorne istine mitske i savremene Bosne, zatočenja i oslobođenja, pobeđene pobeđe i zaborave koji su se događali ne samo u vremenu, »korijenom jezika«, nego i u književnosti. Takav je i kad smelim davičovskim metaforama imenuje ljubav, »jedini bijel i nježan stih«,⁶⁾ čije razmere uzbuđuju i zbunjuju, bilo da se ona ostvarila u pro-

⁶⁾ Vidi zbirku Koljena za Madonu

zračju jutra ili u osmehu deteta. Zbog nje je čovek kao jablan visok. Iskazana je poređenjima iz prirode, stvarnim i apstraktnim, igrom oblaka i duga, ptičjim pevanjem i modrim izvorima nade, ali bez Adamovog uživanja u grehu. Njen je zagrljaj plodan kao mlečno seme zemlje, ali za njom ostaju i jave dugomorne. Ne zna se gde sebe stigne i prestigne. Teče kao sve reke i ne vraća se. Kad stane zaledi se svetlo u mozgu. I stvari je pamte i pate zbog nje. Stvore je jedre reči i reknu, rastavljenju i raskomadaju opet je sastave i ožive. Pesma gazi u svetla i bezdane, verovanja u vatru i vodu začne unutar-njim oblikom. Ceo svemir je u njenom siromaštvu. Na kraju je početak. Ista i drukčija istovremeno. Rune se glasovi, a ostaje samo misao metamorfoza, pitanja i odgovori koji se čuju i kad se ne govori, kad se ne pita.

Od svih pesama »najbolja« je ona koja nije napisana. Dizdar je traži u počecima reči gde su sve stvari i pojave ravne sebi, naslućuje je u negovoru govora duboku kao vreme. Prikloni se svesti da se sve istine mogu reći i živeti:

Najveće je slovo što se samo sluti

Najdublje je ono što u nama ćuti

(Slovo o slovu 14, KAMENI SPAVAČ)

Tako se filozofija ćutanja i filozofija kruga sobom potpuno obuhvate i poistovete. Vraćanje semenu. Najveća je istina i najbliža i najdalja čoveku. Samo slutnje neizmerne i duboke mera su svih stvari i snova, mesto ono gde je i nemoguće moguće, prošlost sadašnje budućnosti. Neizrečja života i pevanja.

Ništa nije bolje i veće od onog kako po sili opstojanja mora da bude. Iza zadnjih stihova »*Rastoka*«, poslednje pesme »*Modre rijeke*«, ostala je da se ispunjava i dešava, da se iznova objavljuje neobična poruka koja se sama sobom objašnjava, otvara i zatvara:

Nema šta

sva djela su završena onako kako jesu

Rastvorio sam se i eto nestao

pred svojim vlastitim

vidom

Filozofski i klinički ispružen na katafalku ništavila

tražim se sad posljednjom praškom duha
grozničavo roneći u posljednju
trunku samosebe

Zapisujem riječi
o tome

I
evo

S radošću što treperi kao zvuk sa žice glazbala
u hipu saznajem da je nastala pjesma
o mome nestanku

Zato on i ne postoji više
(A tek sada i poslije svega svijet me na stotinu
načina uvjerava
da sam stalno i veoma ugledno mjesto zauzimao
u njegovom imeniku

I daje mi najveću priliku otvarajući širom svoj zračni
prostor

kako bih mogao cijel da uđem u milost
uvijek raširenog i toplog
krila

Bez ikakvog komentara
na tu zlatnu zamku kazujem naglo produženim prstom)

Neprimetno se u ovom čudotvornom zapisu dogodila i obznanila pjesma. Smrću protiv smrti. Vidi se i čuje sve kako je bilo i kako biva, kako jeste ono što kaže. Doslednim stavom čuva se i brani prirodni tok stvari, pušteni su na slobodu svi umrli i prisutni svetovi. I u negovoru koji ćutanjem oživotvorojuje i kazuje pesnik prepoznaje svoje biće. Rastoči se u delo, nestane pred svojim sopstvenim vidom, nestajanjem postaje i postoji, uspostavlja relacije između umiranja i pevanja. Sudbinsko kazivanje o čoveku i pesmi, o životu i smrti, ugodno i neugodno, između »gnijezda i zvijezda«, bez narcisoidnih oda duhu. »Kroz ravnodušan prostor proteklo je što može da teče i da se mijenja uzimajući neke druge oblike a da se u sebi ne troši i ne iščezava u netragovima«. Pjesma je našla mogućnost komunikacije koja sama sobom donosi nove oblike, prisutne kao da prvi put postoje, spoznala je život u duhovnom značenju njegovom, dala mu astralnu vremenitost.

S A D R Ž A J

	Strana
Od prošlosti do večnosti	7
Pesma o pesmi	21
Slovo o postanju	23
Slovo o zemlji i vremenu	34
Slovo o čoveku	48
Slovo o pesmi	53
Slovo o strukturi	70
Slovo o slovu	82
Neizrečja	99

Miljko Šindić
POETIKA MAK DIZDARA

*

Izdavač:
»Svjetlost«, izdavačko preduzeće, Sarajevo

Za izdavača:
Vladimir Knor

Tehnički urednik:
Hilmo Hadžić

Korektor:
Zineta Pešto

Štampa:
»Svjetlost«, izdavačko preduzeće Sarajevo, štamparija Trebinje

MILKO ŠINDIČ • POETIKA NAKA DIZDARA